

Özgün Makale

Edinburgh: Aydınlanmış Bir Şehir Kurmak¹ Edinburgh: Founding an Enlightened City

Özlem ÇAYKENT²- Ertuğrul ÖKTEN³

“Rica ediyorum, bizim Yeni Şehri görmeden Londra’ya yerleşmeyi sakın düşünme!
Dünyada böyle bir yer görmedin!”

David Hume’un Alexander Dow’a Mektubu, 1772 (Hume, 1932, s. 267)

Öz

Bu çalışma Edinburgh’un fiziksel ve entelektüel açıdan Britanya’nın önde gelen şehirlerinden biri hâline gelmesini inceler. Esas odaklandığı soru şehir mekânlarının ekonomik yapıları ve fiziksel yüzü gelişirken nasıl olup da entelektüel canlılığın da sağlanabildiğidir. Bu iki gelişme arasındaki ilişki bir Aydınlanma şehrinin oluşmasını açıklamada anahtar rol oynar. Bu nedenle Edinburgh’un entelektüel, sosyal ve ekonomik tarihi olmak üzere üç alana baktık. Bu alanlar arasındaki karşılıklı ilişkilerin yanı sıra Aydınlanma sosyalleşmesi gibi belli davranış biçimleri ve ilerleme, tolerans gibi değerler Aydınlanma Edinburgh’unun dinamizmini sağlayan esas faktörler olarak bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Edinburgh, Aydınlanma, İlerleme, Tolerans, Yeni Şehir, Şehirleşme.

Abstract

This study examines Edinburgh’s rise to the status of a major city in Britain both in terms of its physical and intellectual development. Specifically, it focuses on the following question: What are the ingredients that make it possible for an urban environment to grow not only in terms of fiscal possibilities and landscape but also to procure substantial intellectual vitality? The Relationship between these two developments seems to be the key in understanding the making of an Enlightenment city. Thus, three different areas, namely intellectual social and economic history of Edinburgh are examined. The inter-dependant relationship between these are as combined with certain Enlightenment manners and values such as sociability, progress and toleration turn out to be the major factors that created the dynamism of the Enlightenment Edinburgh.

Keywords: Edinburgh, Enlightenment, Progress, Toleration, New Town, Urbanization.

Şehirler çok katmanlı ve unsurlu dinamik teoremlerdir ve tarihlerine yakından bakıldığında hepsinin kendine özgü gelişme hikâyeleri olduğu hemen göze çarpar. Aydınlanma’nın en verimli zamanı olan 18. yüzyılın ikinci yarısında Edinburgh “deha yuvası” (*hotbed of genius*) olarak

¹ Makale başvuru tarihi: 10.06.2019; makale kabul tarihi: 27.08.2019.

² Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, caykent@gmail.com. ORCID No: 0000-0002-3440-1924.

³ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, eiokten@gmail.com. ORCID No: 0000-0001-9349-2646. E. Ökten Edinburgh üzerine çalışmalarını başlatan Esenler Belediyesi’nin düzenlediği “Şehirler ve Düşünürleri” konuşmalarının düzenleyicisi Sn. Hasan Taşçı’ya ve konuşmaların hazırlanmasında yardım eden Sn. Sibel Çavuşoğlu’na teşekkürlerini sunar.

nitelenen bir mekândır. Bu çalışma Avrupa Aydınlanmasında dönüştürücü fikir ve düşünürlerin şehri olarak bilinen Edinburgh'un nasıl hem fiziksel hem de fikrî olarak geliştiğini inceler.

Edinburgh eski bir yerleşim yeridir ve 11. yüzyıldan itibaren de bir kale etrafında gelişmeye başlayan bir kent olmasına rağmen -Aydınlanmacılar'ın oldukça önemseydiği bir kavram ile söylemek gerekirse- "ilerlemesini", yani kentsel, ekonomik ve entelektüel dönüşümünü, İskoç Aydınlanmasına denk düşen 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirir. Bu noktada şehir çalışmalarının önemli sorularından biriyle karşılaşırız: Nasıl oluyor da bazı şehirler, örneğin Herat, Bağdat, Timbuktu, Tenochtitlan, vb. maddi, kültürel ve entelektüel olarak belli bir dönemde parlıyor? Dehanın özel dönemlerde belli bir yerde yoğunlaşması, her zaman eğitim kurumları olmasına rağmen belli bir dönemde önemli buluşların ve fikirlerin ortaya çıkması, bu fikirleri pratiğe geçirecek idarecilerin varlığı ve bireysel eylemleri (*agency*) çok katmanlı bir fenomene işaret eder. Bu çalışmada Edinburgh özelinde 18. yüzyılda Aydınlanma şehrinin ortaya çıkmasındaki nedenleri idari, ekonomik ve sosyo-kültürel katmanları irdeleyerek açıklamaya çalışacağız.

Farklı kentleşme hikâyelerinde gelişimi açıklayan ortak unsurlar göç, ekonomik ve ticari gelişmedir. Ancak bir şehrin entelektüel ve kültürel gelişimini sırf bunlarla açıklamak yeterli olmaz. Bu dönemin Aydınlanma şehirlerine bakarsak iki unsurun daha öne çıktığını görürüz. Birincisi, "meraklı" bir grup şehirlidir.⁴ Bu şehirli grubu entelektüel hareketliliği ateşleyecek eğitim kurumlarını ve Aydınlanma ortak değerleri olan sosyalleşme (*sociability*), nezaket (*politeness*) ve bilgili olmayı (*knowledgeable*) esas edinen kulüp ve topluluklar kurarlar. İkincisi ise bilgi ve kültür çeşitliliği ve yine bir Aydınlanma değeri olan tolerans (*tolerance*) çerçevesinde bu bilginin dolaşımının mümkün olmasıdır.

Edinburgh'u incelerken şehirlerin Avrupa'da geçirdikleri genel bir dönüşümü de hesaba katmak gerekir. 10. yüzyıldan itibaren Avrupa'da şehirler öncelikle tarım ve ticaretteki gelişmeler ve nüfus artışı ile açıklayabileceğimiz bir yükseliş gösterirler. Yüzyıllar içinde kralların şehirlere verdiği beratlar şehirler için geniş özgürlük alanları oluşturmuş ve sonuçta şehirler eski feodal siyasi yapının dışında kalan idari sistemleri ile kırsal bölgedeki nüfus fazlası için çekim noktası hâline gelmişlerdir. Uzun vadede şehirlere göçler bir taraftan servis sektörü, güvenlik ve inşaat gibi alanlarda serbest iş gücü olarak kentsel dönüşüme katkı sağlarken diğer taraftan da şehirlerin kalabalık ve sanitasyondan yoksun yerlere dönüşmesine sebep olmuşlardır (Clark, 2009).

İdari açıdan 18. yüzyılda kentselleşmede önemli bir yere sahip olan belediye yapısı dikkat çeker. Bu dönemde şehir meclisleri (*city/town council veya board of alderman*) daha önemli hâle gelmişlerdir. Genelde bir belediye başkanı (*lordprovost*), bir alderman ve meclis üyelerinden (üyeler esnaftan olabilirdi) oluşan bu meclislerin görevleri arasında sokakları temizlemek ve aydınlatmak, asayiş sağlama gibi tipik belediyecilik işlevleri vardı. Ancak Edinburgh örneğinde göreceğimiz gibi bu meclisler özellikle kentin dönüşümü için finansal kaynak bularak belediyecilikte fark yaratabiliyorlardı.

İdari adımların yanı sıra matbaa ve basının iletişim ve reklam aracı olarak kullanılması da dönüşümde anahtar rol oynamıştır. Matbaa aracılığıyla şehir haritaları bir taraftan propaganda materyalleri olarak kullanılırken diğer yandan da sayıları giderek artacak olan ziyaretçiler için rehber niteliği taşımaktaydı.⁵ Yani bir yandan fiziksel/alt yapısal "ilerlemeler" devam ederken bunlara kültürel dönüşümler de eşlik ediyordu.

Aydınlanma şehri denince Aydınlanma'nın merkezi kavramlarının kentsel dönüşümde etkili olduklarını düşünebiliriz. Şehir dönüşümünde 17. yüzyıldan itibaren öncü bir rol oynayan Londra, Aydınlanma için kısaca medeni olarak daha üst, iyi veya daha ileri bir aşamaya geçmek

⁴ Bu merak (*curiosity*) Kant'ın "düşünmeye cesaret et" mottosundan da anlaşılacağı gibi Aydınlanma bilgi, düşünsel ve toplumsal gelişiminin temel taşıdır.

⁵ Sadece gezme amacı ile çeşitli yerleri ziyaret eden bu meraklı grup 18. yüzyılın son çeyreğinde önemli ve yeni sayılabilecek bir olgudur.

anlamı taşıyacak olan “ilerleme” kavramı üzerinden gelişen bir şehirdi. Pratikte düzen, mantık, sosyallik (*sociability*), tolerans ve kozmopolitlik gibi fikirler yeni şehir projelerinin değerlendirilmesinde ilerlemenin kriterleri oluyordu (Sakhnini, 2017, ss. 46-47).⁶ Edinburgh’daki dönüşüm ve Yeni Şehir diye adlandırılan bölgenin oluşumunda etkili olan kavramlar arasında ise liberalizmin öne çıktığını görüyoruz.

Hayal, Plan ve Pratik

Aydınlanma dönemi şehir dönüşümlerinin en dikkat çekici ortak yönlerinden biri düzen, mantık ve ilerleme gibi Aydınlanma fikirleri ışığında tasarlanan planları uygulamaya geçirmeleridir. 18. yüzyıl Avrupası’nda kentsel kartografya çalışmaları ve yeni kent tasarım/projelerinde artış görülmüştür. Hayal edilen projelerin bir kısmı “bilimsel” şehir plan ve haritalarına aktarılmış ve son aşama olarak da bu plan ya da haritalar pratiğe geçirilmeye çalışılmıştır. Ancak tasavvur etmek, bunu kâğıt üzerinde haritalandırmak ve son aşamada hayata geçirmek aşamaları arasında önemli farklar vardır. Fikirlerdeki ilerleme ve gerçekleşen modernleşme birbirinin kopyası/yansıması olmayabilir.

Üstelik haritalar her ne kadar bu dönemde “bilimsellik”, gerçeğe en yakın şekilde üretilmekte olsalar da gücü elinde tutan merkezi otoritelerin elinde iktidar sembolleriyle bezenmiş önemli bir propaganda malzemesi hâline geldiklerini hatırlamak gerekir (bkz. Resim 1, sol üst köşedeki armalar) (Elliot, 2017).

Resim 1: 1765 tarihli Edinburgh şehir ve kale haritası (Edgar, 1765, s. 786).

1750’lerde daha doğru, büyük ölçekli haritalar üretilmeye başlandığını görürüz. 1765’de Edinburgh’da Yeni Şehir çalışmaları henüz başlamışken çizilen William Edgar haritası renkli ve siyah beyaz versiyonlarıyla çok sayıda basılmıştır (Resim 1). Londra’da daha da erken satılmaya başlanan harita ve şehir planları sayıları hızla artan turistler için kolay bulunan basılı ürünler hâline gelmiştir (Resim 2).

⁶ Avrupa dışından bazı şehirler de bu kriterlerle değerlendirilip övgü alabiliyordu. Mesela Levant Şirketi papazı Charles Robson’un gözünde Halep sosyalleşmesi, kozmopolit mekân ve tolerans ortamı olan aydın bir şehirdi (Sakhnini, 2017, s. 47).

Resim 2: Ziyaretçiler için kullanışlı bir cep haritası Londra, Westminster ve Southwark. Thomas Bowles, *A pocketmap of the cities of London, Westminster & Southwark: With the addition of the new buildings to this present year 1725* (O'Byrne, 2017).

Artık orta sınıf giderek daha fazla seyahat etmekte ve yerel tarih, gezi ve şehir rehberlerinden oluşan zengin bir literatürün okuyucu kitlesi hâline gelmektedir (O'Byrne, 2017). Bu literatürün matbaa ile elele gelişmesi İskoçya ve İngiltere'de şehirleşme ile matbaanın gelişmesinin bağlantılı süreçler olduğuna da işaret eder. Bu literatür ve matbaa birbirlerinin gelişmesini sağlarken “...matbaa bir nevi şehir hayatını kayda geçirme aracı olur” (Corfield, 1982, s. 4).

Bu kayda geçirme esnasında gerek haritalama projeksiyonları ve haritalar üzerindeki hanedanın ihtişamını vurgulayan iktidar simgeleri, gerekse gezgin ve yerel kişilerin abartıları nedeniyle tasavvur edilen şehir ile gündelik hayatın mekânı olarak şehir arasında farklılıklar açığa çıkıyordu. Gelişmiş Londra'dan gelenler için Edinburgh (ve diğer İskoç şehirleri) küçük ve köhneyken David Hume gibi sempatanlar için dünyada eşi görülmeyen bir şehir olabiliyordu. Hume 1772 Kasım'ında Yeni Şehir'de St. Andrews Meydanı'ndaki yeni evinden yazdığı mektubunda Adam Smith'e işlerini bitirip Edinburgh'a yerleşmesini, çünkü Smith'in bağımsız ruhuna bu şehrin Londra'dan çok daha uygun bir mekân olduğunu söyler (Hume, 1932, s. 266). Yine 1772'deki bir diğer mektubunda Hindistan'da askeri görevdeki arkadaşı, tarihçi Alexander Dow'a geri döndüğünde Edinburgh'u görmeden kesinlikle Londra'ya yerleşmemesini öğütler, çünkü Edinburgh o zamana kadar dünyada görmüş olduğu her şehri geçecektir (Hume, 1932, s. 267). Dönemin Edinburgh'unu anlatan kaynaklara bakıldığında (*Traveller's Companion* veya *A Topographical Description of Edinburgh*) bu şehrin ve İskoçya'nın belki de dünyanın en güzel yeri olduğu ve zaman zaman İngiltere ile karşılaştırılıp daha güzel bulunduğu görülür. Edinburgh ve İskoçya'da, kötü, çirkin, zararlı herhangi bir şey yoktur. Bu tasvirlerin realist olmaktan ziyade Edinburgh ve İskoçya'yı öne çıkarma amacı ile yazılıp yazılmadığı yerinde bir sorudur. Edinburgh'un birçok entelektüel, öğrenci ve ziyaretçiyi çekmeye başlamasında bilinçli olsun olmasın bu çağruların ve güzel anlatıların rolü olduğu düşünülebilir (Rodger, 2001, s. 13).

Siyasetin Şehir Hali

Şehirlerin dönüşümlerinde siyasi erklerin katkısı incelenmesi gereken bir konudur. Siyasetin şehre ve entelektüel hayata etkisi İskoçya ve Edinburgh tarihinde de karşımıza çıkar (Harris, 2011). Bu etkiyi iki paralel gelişmede izlemek mümkündür. Birincisi, İskoçya'nın kaderinin İngiltere'nin endüstriyel ve sömürgeci gelişimine bağlanmasıdır. Bu bağlanma 17. yüzyıl başında başladı, 18. yüzyıldaki birleşmeyle çok daha sıkı bir hâle geldi. Ekonomik imkânları gelişmemiş olan İskoçlar paralı asker olarak sömürge ordularında yer almaya, 17. yüzyıldan itibaren Doğu Hindistan Kumpanyası aracılığıyla Hindistan ve Kuzey Amerika kolonilerinde memur, asker veya denizci olarak görev yapmaya başladılar (Bryant, 1985; Philips, 1966; Donaldson, 1966; Herman, 2003, ss. 326-391). Siyasi iktidarın tümüyle güneye kayması ve ticari olarak Britanya sistemine entegrasyonu da materyal hayatta ticareti öne geçiren önemli değişikliklere neden olur. İkincisi, bu gelişmelerle bağlantılı olarak eskiye göre çok daha çeşitli siyasi gruplaşmalar ortaya çıkar. Bu çeşitlilik daha geniş kapsamlı bir tartışma ortamının oluşmasına vesile olur. Bir zamanlar siyasi tartışmaların yapıldığı parlamentonun yokluğunda bu işlevi başka oluşumlar üstlenirler. Mesela Edinburgh'daki İskoçya Kilisesinin Milli Meclisi bir tartışma yerine dönüşür ve bu sayede eski düzende siyasetin dışında kalmış olan gruplar da siyasi tartışmalara dâhil olur. Graham'a göre "... (Kilise Milli) Meclis(i) hatipler ve politikacılar tarafından bir yetiştirme yeri (*nursery*) olarak görülüp kullanılıyordu ve burada Avam Kamarası'nda olduğu kadar iyi konuşmalar yapılıyordu" (Graham, 1909, s. 359; Bower, 1817, s. 213; Thomson, 1931, 10d; Stewart, 1811, 273d.). Merkez, yani Londra, dışından merkezi eleştirebilme özgürlüğü ile merkezin oluşturduğu ve entelektüel ve kültürel hayatı da etkileyen trendlere uyma isteğinin birleşmesi Edinburgh'daki siyasi oluşumlara Londra gündemini fikrî ve siyasi özgürlüklerine zarar vermeden takip edebilme imkânı veriyordu.

Bir başka gelişme dinî-siyasi alanda görülür. İskoçya'nın, özellikle Lowland bölgesi (Aşağı İskoçya)⁷, 16. yüzyılda Fransa ve İsviçre'de eğitim almış gruplar sayesinde Kalvinizm etkisi altında kalmış ve burada Presbiteryen Kilisesi (*Kirk*) kurulmuştur. Presbiteryen kiliselerde kilise hiyerarşisi yerine cemaatlerin öz yönetimleri vardır.⁸ Anglikan Kilisesi ise episkopal bir yapıya sahiptir, yani kilise hiyerarşisi korunmuştur ve kilisenin başı da kraldır. 17. yüzyıl Presbiteryen İskoçya ve Anglikan İngiltere'nin mücadele dönemidir. Stuart Hanedanı'ndan VI. James 1603'te İngiltere tahtına geçince (İngiltere'nin I. James'i) İskoçya krallık olarak İngiltere ile birleşir ve James Anglikan kilisesinin başı olur. Daha sonra Stuartlar episkopal yapıyı İskoçya'da uygulamaya çalışınca Presbiteryen İskoçlar (*Covenanters*) karşı çıkmış ve 1639-1688 arası mutlakiyetçi Stuart Hanedanlığı'na karşı savaşla geçmiştir (Buchan, 2003, s. 18). 1688'de Stuartlar'ın Fransa'ya kaçmasına kadar süren savaşlar İskoçya'yı özellikle siyasi bakımdan düzen yoksunu ve fakirleşmiş bir yere çevirir.

1707'de İskoç ve İngiliz parlamentoları birleşir. İskoçya 1603'teki birinci birleşimde sarayı, saray ahalisini ve kültürel hamilerini Londra'ya göndermiş 1707'deki ikinci birleşimde ise ekonomik zorunluluklar nedeniyle idari bağımsızlığından vazgeçmiştir. 18. yüzyılın ilk yarısında İskoçya'ya yine savaş ve karmaşa hakimdir. Sürgündeki Stuartlar Hannoverler'den tahtı geri almak için İskoçya'daki destekçileri Jakobitleri (James'i destekleyenler) kullanarak 1715 ve 1745'de ayaklanma başlatmış ve İngiltere'ye karşı savaşmışlardır. Bu ayaklanmaların ikisi de

⁷ 18. yüzyılda İskoçya'nın ticaret, imalat ve tarımda daha gelişmiş ve daha az dağlık olan güney yarısını tarihsel ve kültürel olarak tarif eden kavramdır.

⁸ Presbiteryen kiliselerde merkezî bir hiyerarşi yoktur, cemaatler kendi meclislerini kurar fakat ortak kararlar için yaşlılar heyeti ve din adamlarının bulunduğu tüm çevre cemaatlerini temsil eden bir idari organ vardır.

I. ve II. George'un ordularınca bastırılmış ve 1746'da Culloden Savaşı mağlubiyetinden sonra meşhur Highland (Yukarı İskoçya)⁹ tasfiyesi başlatılmış ve töhmet altında kalan birçok klan bölgeden sürülmüştür. Bu dönemden itibaren İngiliz idaresi bir nevi anglikanizasyon politikaları ile genelde İskoçya'yı ve özelde de Edinburgh ve Glasgow gibi şehirleri Britanya'nın emperyal yapısına entegre etmeye çalışmıştır.

Bunun iki önemli sonucu olmuştur. Birincisi, sürülen klan üyeleri ya kolonilere açılmış veya güneye iş gücü kaynağı olarak göç etmişlerdir. İkincisi, boşalan bölgelerde hayvancılık artmış ve Yukarı İskoçya'yı modernleştirme veya asimile etme projeleri geliştirilmiştir. Bu dönemde henüz kırsal bir bölge olan İskoçya nüfusunun sadece %9.2'si kentlerde yaşamaktadır, ancak yüzyılın ortasında bu değişmeye başlar (Harris, 2014, s. 1). Tüm bu siyasal gelişmeler geleneksel hayattarımdan uzaklaşmış bir insan kaynağı yaratmış, bu insan kaynağı İskoçya kentlerine, transatlantik ticaretine, kolonyal idaresine ve ordusuna dâhil olarak uzun vadede önemli sosyo-ekonomik gelişmelere yol açmıştır (Colins, 2005, ss. 71-83, 117-131).

Edinburgh başkentlik rolünü Londra'ya kapıtırınca siyasî gözetim ve elit patronajının büyük bir kısmı güneye kayar (Phillipson, 1976, ss. 97-120). Londra siyasî merkez olunca iktidarda gözü olan geleneksel aristokrasinin siyasî mekânı da bu şehir olur. Maddî ve entelektüel dönüşümler Londra'yı kültürel merkez olarak da okumuş kesimin ilgi odağı haline getirir. 1752'de Yeni Şehir'in kurulmasını savunan Gilbert Elliot Minto bu göçe dikkat çeker (Elliot, 1752, ss. 6 ve 30). Güneydeki gibi ilerleme kaydedilirse elit ve entelektüellerin güneye göçünün engellenebileceğini ve eski katı Presbiteryanlığa karşı ılımlılığın (ılımlı Parti) Edinburgh'da üniversitede, idare ve kültür alanında etkin olması gerektiğini vurgular. Siyasî otoritenin fiziksel uzaklığının entelektüel ve siyasî tartışmalarda serbestiyet ve yeni bir kamusallık¹⁰ getirdiği- Habermas'a göre erken burjuva kamusal alanı- yorumunu yapmak mümkündür (Calhoun, 2010).

Özellikle 1745 ayaklanması sonrasında dönüşüm çok daha hızla şekil almaya başlamıştır. 1745 ayaklanması şehrin yapısal ve kültürel dönüşümünde önemli bir dış etken olarak düşünülebilir. Bu dış etki, imparatorlukla uyumlu olma çabasında olan, kendini ekonomik olarak ileri bulan ve kültürlü, medeni bir toplum içine girmiş olarak gören yeni yönetim taraftarı elit ile birleşerek bir iç dinamik oluşturmuştur. İskoçya'nın İmparatorluk'taki yeri ve dönemin algısı çerçevesinde İngiltere'nin ardında kalmış olması refah seviyesi yükselmekte olan Glasgow ve Edinburgh gibi şehirlerde "ilerleme" rekabeti doğurmuş (McElroy, 1969 ve Murrey Pittock, 2018), anglikanizasyon ve taşralılık iklimi içinde David Daiches'in dediği gibi başarılı bir paradoks yaratmıştır (Daiches, 1969). Sonuç olarak siyasî-ekonomik ilişkiler bazında yeni Britanya'nın kuzeyindeki kimlikler de dönüşmekteydi. Geniş bir kimlikler yelpazesi olsa da bunlardan İskoç Aydınlanmasını ve şehirlerin gelişmesini önemli derecede etkileyen bir parçası Anglo-Britanyalı kimliği idi (Kidd, 1996).

Londra ile ilişkilerde askeri mücadelenin yerini ticarî rekabet alır ve odak daha çok "ilerleme"ye kayar. Eski elit sosyal yapısında saraylılar, din adamları ve lonca/esnaf liderleri varken bu dönemde sayıca artan avukatlar ve entelektüeller görünür olur. Bunlar arasında da birleşmeci (Hannoveryan) ve dini olarak da ılımlı (*Moderate*) Parti'nin üyeleri fazladır.¹¹ Parla-mentosuz ortamda İskoç Presbiteryan Kilise Konsülü ve şehir meclisi önem kazanır.

18. yüzyılın bir kriz dönemi olan ilk yarısı ile ikinci yarısı bir tezat oluşturur. Edinburgh'un dönüşümünü 1750'lerden itibaren şehir nüfusunun neredeyse her kesiminde gözlemleyebiliriz.

⁹ İmalatta zayıf, hayvancılıkla geçinen, Episkopalyan veya Katolikliklerin fazla olduğu klanlardan oluşan ve 18. yüzyılın ikinci yarısında "geri kalmış" olarak tarif edilen İskoçya'nın daha dağlık bölgesine verilen ad.

¹⁰ Burada kastedilen şehrin farklı kesimlerinin serbestçe karşılaşabileceği alanlardır.

¹¹ Burada özellikle de Adam Ferguson ve Hugh Blair gibi üniversite profesörleri ön plana çıkar.

Bu dönüşümü şehirdeki mesleki çeşitliliği (tüccar, kuaför, ayakkabıcı, matbaacı, hasta bakıcı, vs.) gösteren adres rehberleri ve almanaklardan izleyebiliriz. Adres rehberleri ve almanaklar Avrupa'da 18. yüzyılda henüz yaygınlaşmaya başlayan yeni bir yayın türüdür. Edinburgh'da 1770'ler boyunca her iki senede bir yayınlanan *Williamson's Directory* adlı rehber bu yıllarda şehirde her türlü imalatın yapılabildiğini gösterir ve lüks tüketime yönelik dükkânların varlığı kayda değer bir ekonomik hareketliliğe işaret eder. Ancak bir Aydınlanma şehri olma açısından en dikkat çekici nokta avukat ve tüccarların fazlalığıdır. 181 avukat ve 340 tüccar ile bu iki grup 1773'teki en büyük meslek gruplarını oluştururlar.

Entelektüel ortamın gelişmişliğine dair bir başka ipucunu da 20 matbaa, 11 kitapçı ve 2 kırtasiyeci kaydından yakalamak mümkün olabilir. Bunların yanı sıra 24 doktor, 30 cerrah, 19 kuyumcu, 5 mimar, 20 saatçi, 35 berber ve kuaför, 4 şekerlemeci ve 2 kahvehaneci vardır. (Williamson, 1774). Basılan kitap sayısı da dikkate değer bir yükseliş göstermektedir. 1750-1790 arası yılda ortalama 165 kitap basılırken 1790-1810 arası bu sayı 265 olmuştur. Ayrıca Londra'dan gelen kitaplar kişisel ve ödünç kitap veren kütüphaneler aracılığıyla elde edilebiliyordu. Zaten yüzyılın başında Edinburgh Londra'ya atlı seyahat arabalarıyla 10 günlük bir mesafede, zor ulaşılabilen bir yerken gezi rehberi ve meslek rehberlerinde gelişmiş bir ulaşım ve posta ağının merkezinde gözükmektedir (Williamson, 1774, ss. 89-91; *Traveller's Companion*, 1794, ss. 130-133).¹²

17. yüzyılın sonundan 18. yüzyıla Edinburgh siyasetinde özellikle üç grubun etkisine bakmak gerekir. Bunlar katı Presbiteryenler, Stuart Hanedanı destekçisi çoğunlukla Episkopalyan Jacobitler ve Aydınlanma'da önemli rol oynayan, birleşme yanlısı, dinî ilimhilar'dır (*Moderates*) (Ahnert, 2014, ss. 66-93; Broadie, 2005, s. 22).¹³ 1707'deki parlamento birleşmesi, bu üç grubun oluşması ve 1715 ve 1745 ayaklanmalarının şehri savaşa ve siyasi entrikalara savurduğu açıktır. Ancak bu siyasi farklılık ortamı şehirde özgürlükler, yolsuzluklar ve seçimlere giren rakip adaylar hakkındaki tartışmaları da alevlendirmiş, bunlardan beslenen bir kamusalılık ortaya çıkmıştır. Özellikle parlamento ve belediye seçimleri zamanlarında yayınlanan risaleler böyle bir kamusalılığın varlığına işaret ederler (A. B., 1780). Mesela 1740'daki parlamento seçimi öncesi yolsuzluklara dikkat çeken bir yazı özellikle "Böyle bir zamanda bir oy bizi birden tüm özgürlüklerimizden sıyrabilir" uyarısı ile bu kamusalılığa cisimleşmiş bir örnektir (*An address*, 1740, s. 6; *Answers to An address*, 1761).¹⁴ Her ne kadar parlamento temsilcisinin şehir meclisi tarafından seçilmesi bu kamusalılığın kapsayıcılığını sınırlandırıyor gibi görünse de bu tarz tartışmaların varlığı şehirli olma algısının yaygınlık ve gelişmişliğine bir işaret olarak kabul edilebilir.

Dönüşümün Kaçınılmaz Hâle Gelmesi

11. yüzyılın sonunda kurulan Edinburgh coğrafi sınırlar ve savunma endişeleri nedeniyle dışarıya doğru genişlemedi. Tersine, zaman zaman 10 kata kadar çıkan dikey konutlar (*tenement*, İngiltere'de *housing*) ile yükseldi. 1745'te Edinburgh ve yakın çevresinin nüfusu 36000 idi. Şehirde hukukçuların ve din adamlarının hakim olduğu bir sosyo-politik yapı vardı ve imalata dayalı üretim pek gelişmemişti. Nüfus 10 yılda 57000'e, 1791'de ise 81865'e ulaştı. 1815'de 103143 nüfusu ile Edinburgh Londra ve Glasgow'dan sonra Britanya'daki en büyük 3. şehirdi (*Traveller's Companion*, 1794, s. 48; Gray, 1952). Bu yüksek nüfus ve alan kısıtlılığından

¹² 1773 de 93 tane taşıma şirketi çoğunlukla haftada 2 gün İskoçya'nın her yönüne hizmet vermekteydi.

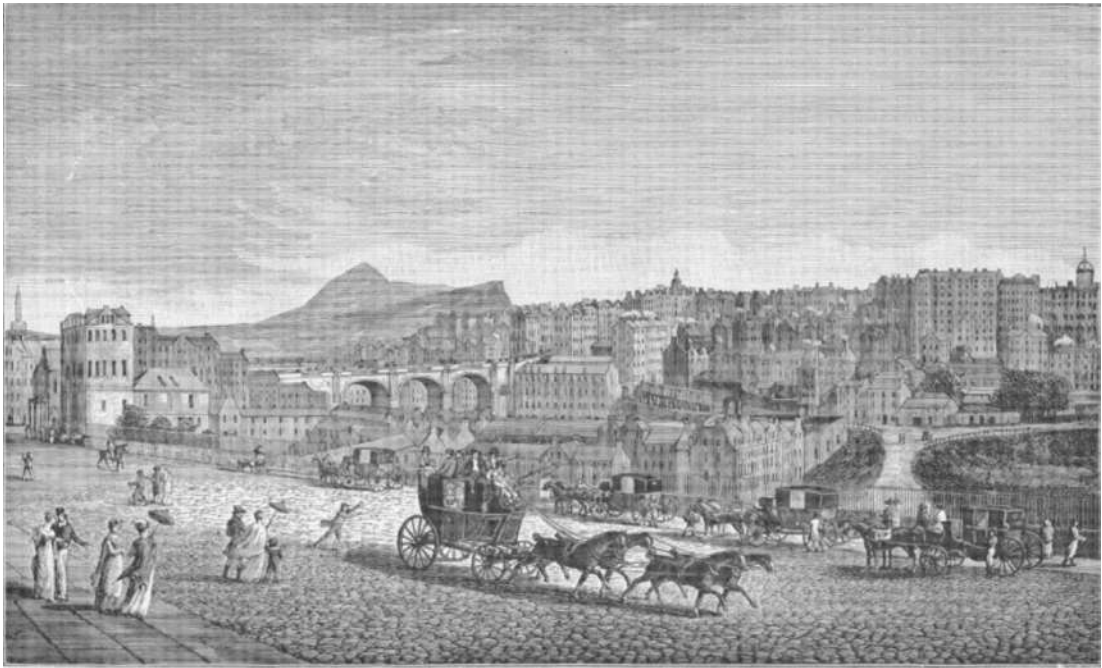
¹³ Bu ilimhilar'a Hannover yanlısı İskoç Whig'leri denebilir. 18. yüzyılda genel hakim görüş ikinci bir sivil savaşı önlemek ve Kilise'yi Katolik saldırlardan korumak için Hannover verasetinin devam etmesi gerekliliğidir. (Çaykent, 1997, s. 63). Bu sebeple İskoç Whigler önce 1688 devrim anlaşmasını sonra da 1707 Birleşmesi ve Hannover'leri desteklerler.

¹⁴ Burada okuyuculara "Britanya vatandaşı" olarak seslenilmesi de dikkat çekicidir.

kaynaklanan yüksek binalar ekonomik olarak şehir halkının iskânında hiyerarşik bir yapının ortaya çıkmasına yol açtı. 18. yüzyılın ikinci yarısından, -yani Yeni Şehir'in oluşmasından-, önce farklı statüdeki gruplar şehir dar olduğu için farklı mekânlara dağılma imkânı bulamadılar. Tipik olarak dükkânların zemin katta yer aldığı çok katlı binalarda alt sınıflar en üst katlarda, orta sınıf mensupları ise ara katlarda oturmaktaydı. Sosyalleşme açısından bakıldığında tüm sınıflar aynı tavernalara, hanlara, dükkân ve birahanelere gidiyorlardı.

Özellikle 18. yüzyılda şehir içindeki nüfus artışı ve göç ile dışarıdan gelen nüfus baskısı birçok problemi beraberinde getirmiştir. Edinburgh yangın karşısında savunmasız binaları, hastalıklar yüzünden defalarca tahrip olması, sarhoşluğu ve şiddet içeren suçlarıyla meşhurdur. 18. yüzyılın ortasında dönüşüm başlayana kadar şehir, aşırı nüfus, sokaklarda dolaşan başıboş hayvanlar, pis hava, dar sokaklar, savunma duvarları, sarp kayalıklar ve zor ayakta duruyormuş gibi görünen apartmanlar arasında sıkışmış kalmıştı (Resim 3).

16

THE OLD TOWN, FROM PRINCES STREET.
(From an Engraving by J. Clark of a Painting by A. Kay, published on August 3, 1814, by D. Mcintosh.)

Resim 3: Eski Şehrin Yeni Şehir'den görüntüsü (Grant, 1880, iv).

Güneyde şehir duvarları ile sınırlanan Eski Şehir kuzeyde de Nor' Loch (Kuzey Göleti) ile çevrilmişti. Ancak 18. yüzyıla gelindiğinde Kuzey Göleti kanalizasyon atıkları ve çöp ile dolmuş, şehrin güneyi de bataklık bir araziye dönmüştü.

Şehrin kurulduğu kayalık yükselti boyunca azalan bir eğimle uzanan *Royal Mile* caddesi şehrin ana omurgasını oluşturuyordu. *Royal Mile*'dan balık sırtı şeklinde çıkan sokaklar caddenin iki tarafını ağ gibi sarmaktaydı. Close adı verilen bir avluva çıkan dar özel geçitler, *wynd* denen dar sokaklar ve çıkmaz sokaklar, yer yer 10-11 katlı konutlarla sarılı ve çöp ve hatta tuvalet atıkları ile doluydu. Çoğunlukla bir ortaçağ kenti görünümünde olan Edinburgh 17. yüzyılda coğrafi koşullar ve savunma ihtiyaçlarından dolayı şehir duvarları içine sıkışmıştı ve kalabalık,

sokakları dar ve havası her gün yanan ocakların dumanları nedeniyle kirliydi (Herman, 2003, s. 163). Doğudan batıya doğru açılan dar sokaklara her yönden girmek mümkün olmuyor, bir tepe üzerine kurulu olduğundan bu sokaklardan bazıları oldukça dik yokuşlardan oluşuyordu. Aşırı kalabalık, kimilerine göre tüm Avrupa'nın en kötü kokan şehriydi (Elliot, 1752, s. 7).

18. yüzyıl başındaki bazı felaketler şehrin dönüşümünde etkili oldular. Örneğin, 1698'de evlerin yangına dayanıklı yapılması için ilk düzenleme yapıldı ama yürürlüğe 1700'de Parlamento Geçidi'nin güneyinde bulunan evlerin çoğu yanınca konabildi (*Traveller's Companion*, 1794, s. 48). 18. yüzyılın ortalarına kadar şehri geliştirmeye yönelik büyük çaplı dönüşümler görülmedi. Yüzyılın ortalarından itibaren ise tartışmalar ve girişimler hız kazandı, şehri geliştirmek için öneriler ve projeler geliştirildi. İlk örneklerden biri 1734-1735 yıllarında Edinburgh sokaklarını temiz tutmak için yapılan bir öneriydi. Robert Mein tarafından yazılan ve 1760'da "Temizlenen şehir ve gelişen ülke" başlığıyla yayınlanan öneriye göre sokakları temiz tutabilmek için her 50 aile konutlarından mesul olacak, ücretleri ailelerce ödenen 2 temizlikçi tutulacak ve bunlar düzenli olarak çöp ve lazımlıkları boşaltacaklardı (Mein, 1734-1735).

18. yüzyılın ilk yarısı büyük değişimler getirmese de 1707 ve hemen sonrasında şehir hayatı için kayda değer birtakım gelişmeler görürüz. 1707'de Daniel Defoe *Edinburgh Courant* gazetesini kurar (*Traveller's Companion*, 1794, s. 39). 1708'de eski İskoç idaresi lağvedilip yerine Edinburgh Şehir Meclisi kurulur ve zamanla güçlü bir hâle gelir (Arnett ve Arneson, 2014, s. 37). Meclisin bu gücü gelişim planlarının uygulanmasını kolaylaştırmış olmalıdır.

İdari Dönüşüm

Edinburgh'un gelişmesinde 1751 yılı bir dönüm noktasıdır. 1751'de şehirde altı katlı bir bina çöker ve bir genç enkaz altında kalarak ölür. Bu felaketten sonra şehir duvarları dışına doğru genişlemek gerektiği açıkça görülür. Ancak fiziki değişimden önce idari yapının dönüşmesi gerekmektedir çünkü bu karar verecek kurum o güne kadar oldukça hantal bir şekilde işlemiş olan şehir meclisidir. 25 üyeden oluşan ve üyeleri esnaf (*trades*) ve loncalar (*guilds*) tarafından seçilen bu meclis pratikte katı bir şehir oligarşisidir. Finansal kaynak eksikliği ve üyeler arası rekabet meclisin karar almasını çoğu zaman imkânsız kılmaktadır.

1707'deki Birleşme'den 1832'deki seçim sisteminin yenilendiği Büyük Reform Yasası'na kadar, (*Great Reform Act*) Parlamento ve şehir meclisi seviyesinde seçim sistemi sorunludur. 1707'de seçim bölgelerinin 159'dan 45'e düşürülmesi Edinburgh için kötü olur: Artık Parlamento'ya şehir meclisince seçilen iki değil bir temsilci gidebilecektir. Dolayısıyla parlamentoda bulunmak isteyen politikacıların şehir meclisinde de çoğunluğu ellerinde tutmaları gerekmektedir. Böylece belediye ve parlamento siyaseti iç içe geçer ve her bir sandalye uzun vadeli bir yatırıma dönüşür. Politik çekişmeler meclis faaliyetlerini liyakat yerine çıkar ilişkileri ve rüşvete bağlı bir hâle çevirir. Parayla hukukçuları ve meclis üyelerini etkileyen yeni bir zengin ve siyasi patronlar grubu oluşur. William Ferguson'un "tüm seçimler paraya mal oluyor" tespitinde işaret ettiği rüşvet çarklarına eklenen menfaat düzeni değişime kapalı, oligarşik bir düzeni ayakta tutar (Ferguson, 1978, s. 136).

Birey ve Siyaset: George Drummond

Bu noktada tarihte bireysel aktörlüğün (*agency*) önemi ortaya çıkmaktadır. İlki 1725'te olmak üzere altı defa belediye başkanı olan (1725, 1746, 1750, 1754, 1758, ve 1762'de, her defasında 2 yıl için) George Drummond'un idareciliği, inisiyatif, kararlılığı ve öngörüsü bu oligarşik meclis-

sin kilitlenmişliğini aşmada ve Edinburgh'un çehresini değiştirmede kritik bir rol oynar (*Traveller's Companion*, 1794, s. 49).

1710'lardan 1740'lara kadar olan süreçte Drummond, Hannover Hanedanı'na bağlılığını ispatlar. Hem 1715 ayaklanmasında Jacobit'lerin yenilmesi için çalışmış, hem de 1745'te gönüllü bir birlik oluşturarak Jacobitlere karşı başarısız da olsa şehri savunmuştur. 1746'da belediye başkanı olan Archibald Steward şehri savunmada etkisiz olduğundan onun yerine Drummond seçilir. Bu seçim siyasî olarak Drummond'ın güçlü olduğu bir andır. Drummond, Edinburgh için hayallerini gerçekleştirmek, şehri kuzeye doğru genişletmek için bu seçimden sonra daha kararlı davranabilmiştir. Drummond'un yanı sıra onu destekleyen başka aktörler gelişimin siyasî ve idarî altyapısını hazırlamışlardır. 1746'dan yüzyılın sonuna kadar Edinburgh'un üç hamisi (*patron*) olmuştur: 3. Argyll Dükü, Sir Laurance Dundas of Kerse ve Henry Dundas. Bu kişiler Londra'daki politik güçlerini kullanarak 18. yüzyılın ikinci yarısında şehirdeki değişiklikleri yapabilmek için gerekli olan özel Parlamento kararlarının çıkmasını sağlamışlardır (Murdoch, 1983, ss. 3-4).¹⁵

GEORGE DRUMMOND, LORD PROVOST.
(From the Engraving by Mackenzie, after the Original in the Royal Infirmary.)

Resim 4: Belediye Başkanı George Drummond (Grant, 1880, s. 161).

“İlerleme”: Refah, Şehir ve Zevkler

1751 felaketi daha önceleri hep dile getirilen restorasyon ve yenileme projelerini tetikler. Drummond Şehir Meclisi'ni harekete geçirir. Öncelikle şehir merkezinde (henüz Eski Şehir olmamıştır) incelemeler yapılır ve bazı binalar hem oluşturdukları tehlikeden dolayı hem de sokakları genişletmek ve yer açmak için yıkılır (*Traveller's Companion*, 1794, s. 48). Bu binalar arasında *Merkat Cross* (yıkımı 1756), Şehir Muhafız Binası (yıkımı 1786) gibi şehrin önemli yapıları da vardır (*A New Guide*, 1792, ss. 33-4; Rodger, 2001, s. 56 ve 71). Bu yıkımların başlamasıyla beraber bir modern şehir gelişiminden bahsetmek mümkündür.

1750'lerde başlayan dönüşümde iki aşamalı bir modernleşme söz konusudur. Birincisi şehir duvarları içinde yapılanlar, diğeri ise Albany ve York Dükü James Stewart'ın (sonra Kral VII. ve II. James) 1679-85 arasında Edinburgh'da kaldığı zaman şehir idarecilerine verdiği genişleme fikrini izleyen Drummond'un faaliyetleri (MacIntosh, 2007, ss. 179-211; *Traveller's Companion*, 1794, s. 4).

1751 sonrası İskoçya'daki ekonomik dönüşüm, savaşların da bitmiş olması nedeniyle daha da hızlanır. Edinburgh'da üretim ve ticaret değişir ve buna bağlı olarak şehir çevreden ciddi bir iş gücü göçü alır (Allan, 1990, ss. 285-308). İskoçlar, özellikle Highland bölgesinden, ekonomik durumlarını düzeltmek için kolonilere giderler. O kadar çok giden olur ki 1771'de Kalküta'dan kız

¹⁵ Bu hamiler Şehir Meclisi'nin aksine gündelik politikayla uğraşmak zorunda değillerdi. Daha üst seviye politikaların gerçekleştirildiği Londra'ya dönük politik faaliyetlerde bulunuyorlardı.

kardeşine yazan George Bogle mektubunda “artık burada o kadar çok memleketlim var ki arada bir eski tanıdıklardan birine rastlıyorum” diye yazar (Bryant, 1985, s. 22). Transatlantik ticareti ve keten bezi endüstrisinin gelişmesi şehirlerde istihdam yaratmıştır. Bunun sonucunda Glasgow ve Edinburgh gibi şehirlere göç artmış ve zaten kalabalık olan şehirde yer bulma ve sanitasyon ciddi sorunlar hâline gelmiştir.

Bu dönemde Edinburgh’da şehir üzerine düşünenlerin fikir üretip tartışmalara girdiklerini ve bu tartışmaların bazılarının destek toplamak amacıyla basıldığını görürüz. 1752’de Gilbert Elliot of Minto’nun “Edinburgh Şehri’nde bazı işlerin yapılması için öneri” adlı yazısı basılmıştır. Belediye Başkanı Drummond’ın şehir duvarlarının kuzeyinde yeni bir yerleşim alanı kurulmasını fikrinin de yer aldığı bir başka öneri basılıp tüm İskoçya’da dağıtılır. Bu öneri üretme süreci oluşumu 1760’larda başlayan Yeni Şehir’in ilk adımlarıdır. Elliot metninde Londra’nın sosyal ve kültürel hayatı, mekânlarının güzelliği ile elit İskoçları kendine çekmesinin şaşılacak bir durum olmadığını, bunun ancak Edinburgh hayatının mekânsal ve kültürel gelişimiyle önlenebileceğini, bu adımın hemen atılması gerektiğini belirtir (Elliot, 1752, s. 6 ve 30). Edinburgh yeterince konforlu olmadığı için önde gelen aileler ya kırsal alanlardaki malikânelerinde kalmakta ya da parlak sosyal ve kültürel yaşamı tatmak için Londra’ya yönelmektedirler. Elliot’a göre bir millet ancak gelişmiş şehirler sayesinde ilerleyebilir çünkü “Zenginlik yalnızca ticaret ile elde edilir ve bu sadece kalabalık şehirlerde gerçekleşir ve avantaja dönüşür” (Elliot, 1752, s. 31).¹⁶

Argyll Dükü ve 1761’deki ölümünden sonra belediye başkanı olarak onun yerini alan Sir Laurence Dundas gibi siyaset adamları ve idareciler sayesinde 1767’de Parlamento’dan Edinburgh İlerleme Kanunu çıkartılır. Bu önemli bir adımdır çünkü şehrin (burg) yetki alanını Yeni Şehir’in kurulacağı kuzeydeki boş araziye kapsayacak şekilde genişletir (Murdoch, 1983, s. 3). Drummond da 1761’deki ölümüne kadar kuzeye genişleme önerisi üzerinde çok durmuştur.

1751 sonrası süreç modern belediye finansının gelişimi açısından da önemlidir. Yıkılan binanın yerine Drummond, bir *Royal Exchange* (Borsa ve Ticaret Merkezi) kurmak için bir proje geliştirir. İlk tasarımı meşhur mimar John Adam tarafından yapılan *Royal Exchange*’in inşaatı 1753-1754 tarihlerinde başlar ve 1761’de biter (*Traveller’s Companion*, 1794, s. 89). Bu projenin gerçekleştirilme şekli dikkat çekicidir: Tüccarlar konsorsiyumu ile ortaklık esasına dayalı bu girişim şehirlilerin en azından bir kısmının olabildiğince bu girişime destek vermelerini gerektirmektedir (Youngson, 1988, ss. 55-58).

1750’lerden itibaren şehirde hakim olan Aydınlanmacı iyimserlik ve gelecek vizyonunun bir yansıması olan toplumsal iyimserlik hâlinin de üstünde durmak gerekir. Refahın artmasıyla ortaya çıkan bu iyimserlik hâlinin bir sonucu olarak gündelik kaygılar yerini başka türlü davranışlara bırakır; insanlar enerji ve akıllarını sosyalleşme, kitap alışverişi gibi alanlarda kullanmaya başlarlar. Bu yeni atmosfer şehri dönüştürmeyi amaçlayan belediye başkanı Drummond’a bir imkân yaratır. Bu imkânın kurumsallaşmış hali 1752’de kurulan Kamu İşleri için Öneriler Komisyonu’dur.

1750’lerin başında tüm bunlar olurken ortaya çıkan önemli bir tartışma konusu bölgenin tasarımı konusudur. Şehir meclisi bunun için İskoçya genelinde bir proje yarışması açar. Yarışmayı neredeyse hiç bilinmeyen bir mimar, James Craig (1739-1795) kazanır. Craig’in projesi üzerinde birçok kez değişiklikler yapılır ve Drummond projenin finansmanı için çok çaba harcar, ancak projenin başladığını göremeden 1766’da 78 yaşında ölür. Bütün bu genişlemenin maliyeti oldukça yüksektir. Her şeyden önce yeni parsellenecek bölgedeki arsaların satışı elzemdir. Drummond’un para ve bağış toplama işi yaklaşık 10 yıl sürer. Gerekli kaynak gümrük gelirleri,

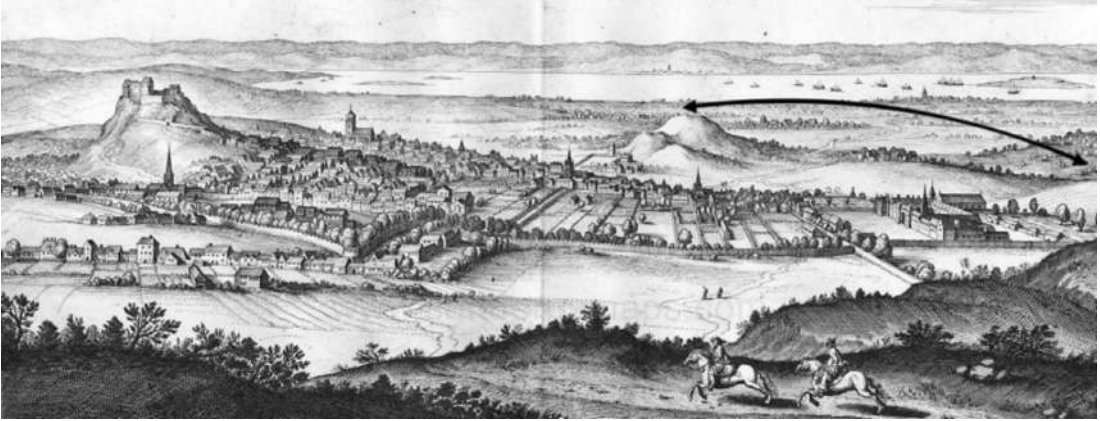
¹⁶ Elliot’un bu yorumu Hume’un servetin insanlara yayılması ile artacağı görüşünü hatırlatmaktadır (Hume, 2003, xxiii ve ss. 93-105; Hont ve Ignatieff, 1983, ss. 271-315).

tüketici vergileri, kamu kredileri ve hatta el konulmuş Jacobit varlıklarından - mesela Yeni Şehir'deki Register Office (Sicil Dairesi) - elde edilir. (*New Guide*, 1797, ss. 66-67).

Yeni Şehir'i Tasarlamak

Yeni Şehir aşağıdaki görselde ok ile belirtilen yükselti üzerine kurulmuştur.

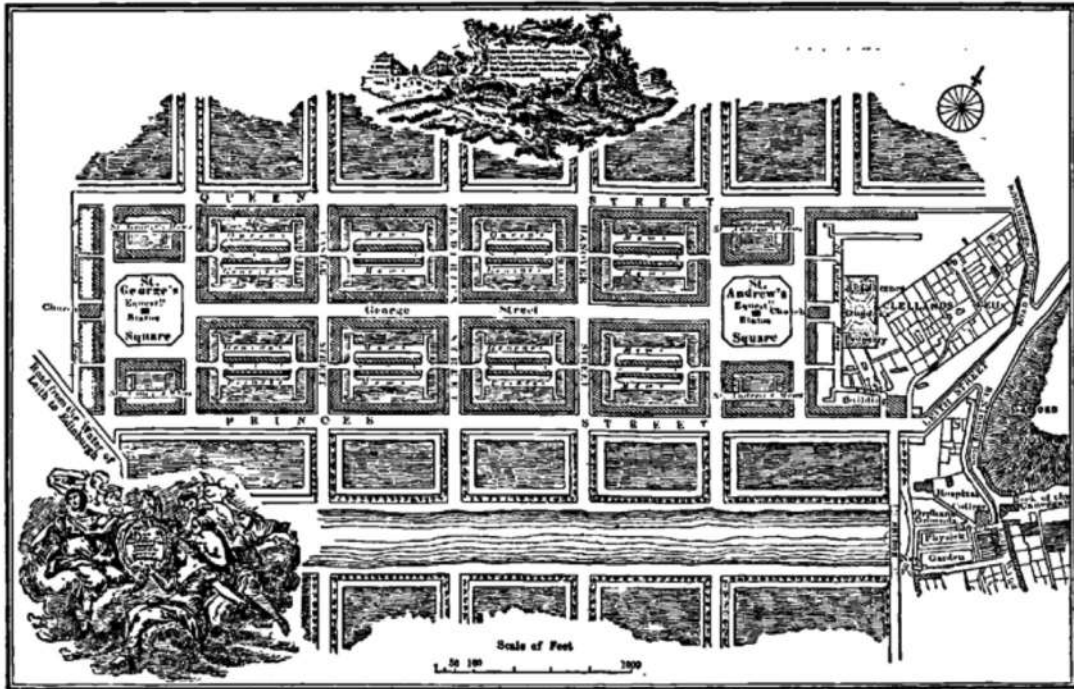

Resim 5: Yeni Şehir kurulmadan önce Edinburgh. Sanderus Antiquariaat'ın izniyle kullanılmıştır (26.05 2019, <https://www.sanderusmaps.com/detail.cfm?c=14833>).

Yazılı kaynaklar ve görsellerde rastladığımız bu yükseltiyi Yeni Şehir kurulduktan sonraki çizimlerde ve modern Edinburgh'da görmemekteyiz (Resim 5). Bu da Yeni Şehir kurulurken arazinin düzleştirildiğini düşündürmektedir.¹⁷ Bunun yanı sıra Eski Şehrin hemen kuzeyinde olan Nor' Loch (Kuzey Gölet) kurutulmuş bugün *Princes Gardens* (Prens Bahçeleri) olan bölge şehre kazandırılır. Yeni Şehir olarak adlandırılan yerin tamamlanması 3 farklı aşamada 19. yüzyılın sonlarına değin sürmüştür. İlk aşaması 1760'larda, ikinci aşama yüzyılın sonlarına dek James Craig'in tasarladığı yerin hemen kuzeyinden devam eder, Viktoryen dönemde ise bunların etrafında Yeni Şehir büyümeye devam eder.

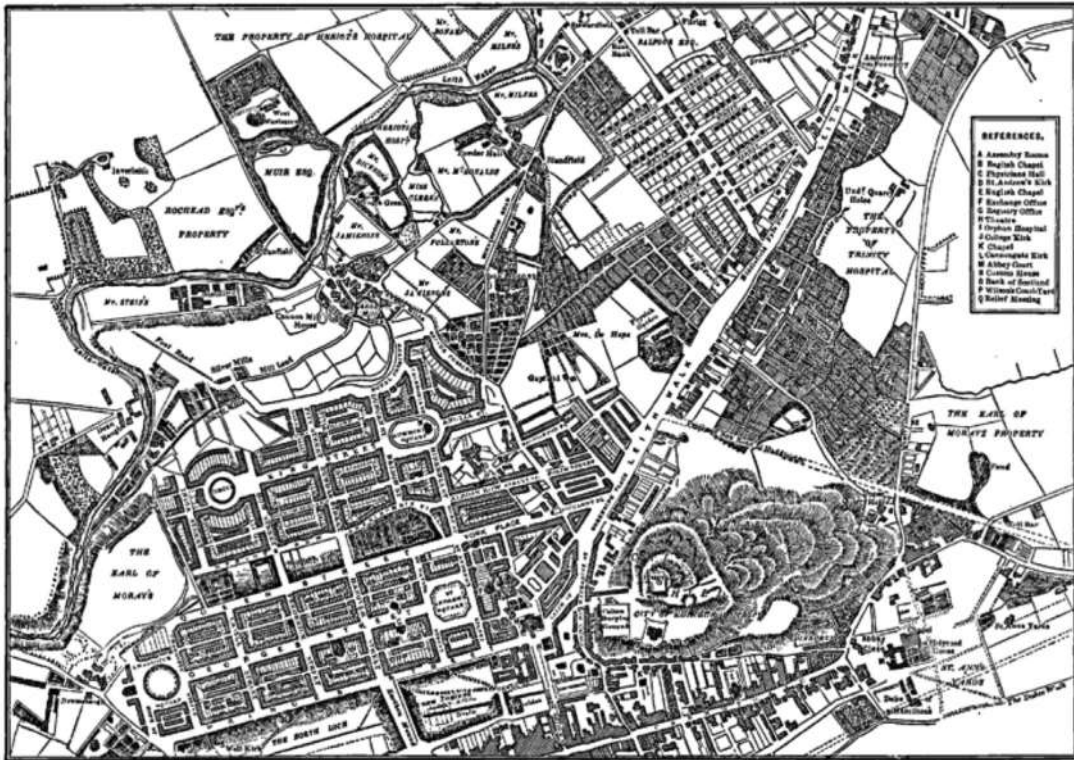
1760'ların başında şehri kuzeyde açılacak olan yeni bölge/şehre bağlamak için Eski Şehir'deki *High Street* ile Yeni Şehir'deki *Princes Street* arasında Kuzey Köprüsü (*North Bridge*) yapılır. 1766 Mart'ında yaklaşık 40 hektarlık kuzey mahalle (Yeni Şehir) için yukarıda sözü geçen tasarım yarışması düzenlenir. Tek koşul iki kilise için yer ayrılması ve bina yüksekliğinin 8 ayağı (14.63 m) geçmemesidir. Dönemin bilinen İskoç mimarları yerine belki biraz da etkili biri olan amcasının desteği ile, yarışmayı kazanan James Craig'in tasarısı dönemin siyasi ruhunu yansıtır: Sokak planları Britanya bayrağına (*Union Jack*) benzemektedir (Craig, 1786, ss. 6-7). Sokak ve meydan isimleri de bu ruhu yansıtır: George Sokak, Hannover Sokak (Hanedana gönderme), Princes Sokak (Galler Prensi ve kardeşi York düküne gönderme), Rose (Gül, İngiltere'nin milli amblemi) Sokak, Thistle (Devedikeni, İskoçya'nın milli amblemi) Sokak, Aziz George (İngiltere'nin koruyucu azizi) Meydanı ve Aziz Patrik (İskoçya'nın koruyucu azizi) Meydanı vb. Şehir Meclisi fikri beğense de bayrak şeklindeki plan fazla abartılı bulunur; üzerinde birçok revizyon yapılarak plana son şekli Haziran 1767'de verilir (Herman, 2003, s. 165). Planın ilk versiyonlarından biri Craig Londra'ya gittiğinde 1767'de III George'a ithaf edilerek basılmıştır (Meade, 1971, ss. 41-42) (üzerinde değişiklikler olan için bkz. Resim 6). 1794'te basılan *Travellers' Guide*'a göre Yeni Şehir kenarları 3900 x 1090 ayak (2125m x 594m) olan dikdörtgenler şeklinde tasarlanmıştır (*Traveller's Companion*, 1794, s. 67 ve 69).

¹⁷ Sokaklarda bir tesviye çalışması yapıldığını *Traveller's Companion* ifade etmektedir (*Traveller's Companion*, s. 51).

CRAIG'S PLAN OF THE NEW STREETS AND SQUARES INTENDED FOR THE CITY OF EDINBURGH.
(Reduced Facsimile of the Original Engraving.)

Resim 6: Craig'in Planı (Grant, 1880, s. 129).

THE NEW TOWN, EDINBURGH. (From the Plan published in 1804 by John Ainslie, Land Surveyor.)

Resim 7: Yeni Şehir, 1804 (Grant, 1880, s. 189).

Planlardan da görüldüğü gibi (Resim 6 ve Resim 7) Yeni Şehir geniş ve düzenli sokakları, çevre parkları ve meydanları ile Aydınlanma prensiplerini yansıtır. Eski Şehir'in dar, dik, kıvrımlı ve karmaşık sokaklarının aksine geniş geometrik sokakları, belli yükseklikte ve orantı düşkününü neo-klasik tasarımlı taş binalarıyla bu bölge oldukça ferah, çağdaş, rasyonel ve kibar bir görüntü sunmaktadır. Belediye burada inşa edilecek yapıları büyüklük ve yükseklikleri belli eşit bloklar olarak belirlemiş, dış kaplamalarının epey pahalı bir malzeme olan sarı veya gri küfeki taşından olmasını şart koşturmuştur. Sokaklar ve evlerin temizliği için yapılan ve her evin önünden geçen yaklaşık iki metre derinliğinde ve 1 metre genişliğinde pis su kanalları Eski Şehir'de bulunmaz. Taş döşenen sokaklarda yayalar için de yer ayrılır. İdari ve sosyal düzeni sağlamak için de her bina numaralandırılmıştır (Kincaid, 1787, ss. 109-110; Rodger, 2001, s. 71).

İlk binalardan birisi 1768'de biten Kraliyet Tiyatrosu'dur. Bunu daha sonra 1787'de açılan, sosyal toplantılar ve balolara ev sahipliği yapan *Assembly Rooms* (Toplanma Salonları) izler (New Guide, 1797, ss. 62-66, s. 95). Bu bina Aydınlanma fikrinin cisimleşmiş hâli olarak görülebilir çünkü bir yandan görüntü olarak hedeflenen ince zevki yansıtır, beri yandan da Kalvinistlerin tiyatro ve dans karşıtlığına zıt olarak Aydınlanma'nın tolerans ve nezaket kültürünün göstergesi olarak bölgeye örnek olur (Herman, 2003, s. 166; Rodger, 2001, s. 71). Liberal bir gözle bakıldığında Yeni Şehir'de tek bir merkez olmadığı göze çarpar. Eşit aralıklarla konumlanan bloklar sanki mutlakiyetçi bir oluşuma karşı durmaktadırlar.

Kitapçı ve hakim (*magistrate*) William Creech 1763'te Edinburgh'un şehir duvarları içine sığılmış, kalabalık bir şehir olmasına rağmen 1791'de Avrupa'da eşine rastlanmayacak güzellikte mekânları olduğunu anlatıyor (Sinclair, 1793, ss. 582-83; Kincaid, 1787, s. 109). Fiziksel gelişmenin yanısıra gündelik ve kültürel hayattaki değişimleri de hesaba katmak gerekir. *Traveller's Companion*'a göre Avrupa'da az şehir böyle kısa zamanda bu kadar büyük değişiklikler geçirmiştir. 1755'te başlayan bu dalga şehirdeki hayat tarzı, iş hayatı ve davranışlar da şaşırtıcı bir şekilde değişmiştir. (*Traveller's Companion*, 1794, s. 65).

Eski Şehir'de farklı sosyal sınıflar yüksek binalarda, bina içinde katlara göre ayrılmış olmakla beraber bir arada yaşamaktadırlar. Yeni Şehir ise orta ve yüksek-orta sınıfın yaşadığı, sosyal olarak daha homojen bir mekân olur. İlk toprak alımlarında gözden kaçan Aziz George Meydanı'na yakın bazı araziler kısa zaman içinde esnaf ve işçiler tarafından alınır ve burada daha az düzenli bir yapılaşma ortaya çıkar.¹⁸ Aydınlanma ve Endüstri Devrimi'nin getirdiği rasyonel çalışma ve hayat tarzını benimsemede problem yaşayan bu sınıflar şehri planlayanların prensiplerini kendi mekânlarına yansıtmayı pek başaramazlar. Sonuçta Yeni Şehir'in yanı başında, ama içinde değil, ekonomik gücü az esnaf ve işçiler evlerini yaparken Craig tarafından planlanan alanda üst orta sınıf evlerini inşa ederler. Yönetmelikler alt sınıfların gücünü aşan pahalılıkta evler dayatmaktadır. İlginç bir şekilde burada aristokrat ailelere de pek yer yoktur çünkü yine yönetmelikler onların geniş malikânelerine ve malikânelerinin önünde yer alan giriş parklarına izin vermemektedir. Ayrıca binalar aynı ebatlarda yapılmalı ve binalar arasında artık düzensizlik olarak görülen farklılıklar olmamalıdır. Bu yüzden Yeni Şehir'de aristokratlar arasında Henry Dundas dışında bina inşa ettiren olmamıştır (günümüzde *National Portrait Gallery*). Buranın sakinleri yeni İskoçya'nın temsilcileridir: "tüccar(lar) (ve birçok şehir meclisi üyesi), bankerler, zengin zanaatkarlar, profesyoneller, din adamları ve üniversite profesörleri" (Herman, 2003, s. 166).

¹⁸ Yeni Şehir'in kurulma sürecinde arazi alımları önemli görülmüş olmalı ki *Traveller's Companion* bunların bir kısmını not etmiştir. 1780'lerin ikinci yarısındaki bir dizi arazi alımı için bkz. ss. 53-54.

Aydınlanma'nın Bina ve Kurumları

1750'lerden itibaren şehri dönüştürme çalışmaları bir taraftan binalar, peyzaj ve yukarıda değinilen şehir planlama üzerine yoğunlaşırken diğer taraftan da eğitimle ilgili, hümaniteryen ve kültürel alanlardaki bazı kurumları geliştirmeye odaklanılır.

Bu gelişmeler arasında üniversitenin geliştirilmesi, Borsa (city exchange) inşası ve Kraliyet Hastahanesi'nin (*Royal Infirmary*) yapılması ilk akla gelen örneklerdir. Bunların tümünde Drummond'a Argyll Dükü destek olur. Borsa'nın (*Royal Exchange*) yapılmasını sağlayan da Parlamento'dan 1754 tarihli İlerleme Kanunu'nu (*Improvement Act*) çıkaran da odur. Üniversite'nin Eski Koleji'nin ve South Bridge'in yapılması da benzer şekilde 1785 ve 1786 tarihli Gelişim Kanunları ile mümkün olur ki bunların çıkarılmasında da Edinburgh temsilcisi Henry Dundas etkilidir (Murdoch, 1983, s. 4).

Bu örnekler arasında Borsa'nın (Exchange) özel bir yeri vardır: Bu bina II. George'un 26 no.lu fermarı çerçevesinde şehri güzelleştirme ve genişletme amacı ile yapılan ilk binadır. Şehir merkezinde bulunan bu binanın yapılması için yerinde bulunan harabe evlerin yıkılması gerekir. İnşaata 1753'te başlanır ve 1761'de biter. Ancak planlandığı gibi bir ekonomik merkez hâline gelmez çünkü insanlar eskiden olduğu gibi sokakta buluşup işlerini orada halletmeyi tercih ederler (*Traveller's Companion*, 1794, s. 89).

Fiziksel dönüşüm sürecinin ortalarına denk düşen Edinburgh Üniversitesi de gelişme atmosferini güzel yansıtan örneklerdendir. Üniversite'nin (kuruluş 1583) 1700'lerin ortalarına kadar parlak bir geçmişi yoktu. Esasında İskoçya'da üniversiteler uzun süre rağbet görmedikleri için Parlamento kararıyla baronlar ve mülk sahiplerinin en büyük oğullarının ya da varislerinin üniversiteye zorla gitmesi sağlandı (*Traveller's Companion*, 1794, s. 25). Bu bile 18. yüzyıla gelindiğinde Edinburgh Üniversitesi'nin revaçta olmamasını engelleyememişti. 1700'lerin ilk yarısında açılan bölümler ve kalıcı hâle getirilen öğretim elemanı pozisyonları (1708'de Sanat Fakültesi, 1713'de Kimya Kürsüsü ve 1726'da Tıp Fakültesi) Üniversite'nin durumunda belli bir iyileşme sağladı. Yine de, üniversitenin şehrin ve ülkenin itici gücü olduğu fikrinin yaygınlaştığı 18. yüzyılın sonlarında, binden fazla öğrenci ve nüfusu seksen bini geçen kalabalık bir şehir için yeni bir bina ve kurumsal reorganizasyon şart olmuştu. Yeni binanın yapılması 1790'ları buldu (*Traveller's Companion*, 1794, s. 52; *A New Guide*, 1792, s. 70).

Üniversite'nin gelişmesinin bir "literati" grubunun oluşmasıyla ilgili olduğunu görmek gerekir (Broadie, 2005, s. 13). Bu literati iki yönden vurguya değerlidir. Birincisi, bu grubun faaliyetleri Aydınlanma'dan çok daha önce siyasi sınırları aşmıştır. Mesela, John Mair 1506-1517 arasında Paris Üniversitesi'nde teoloji profesörüydü. 1518-1523 arasında Glasgow Üniversitesi'nin rektörlüğünü yaptı. Mair örneği İskoç Aydınlanmasının köklerinin yüzyıllar öncesinde, Ada'nın dışında gelişmeye başladığına işaret eder (Broadie, 2005, s. 9). İkincisi, bu literati ve onlarla ilgili kurumlar sadece üst kültürle ilgili değildir. Neredeyse tamamen şehirlilere yönelik olmakla beraber farklı toplumsal katmanları içine alan kulüp, dernek ve topluluklar şehirde dönemin hem seçkin hem popüler kültürünün oluşmasında önemli birer dinamikler (Phillipson, 1981 ve 1983).

Toplumdaki bir başka grup olan suçlular da dönüşüm fikrinden nasiplerini alırlar. Yeni bir hapisane ve hafif suçlular için bir islahavi yapılması düşüncesi etrafında gelişen tartışmada temel fikir bu yapı/kurumların insaniliğidir. Köleliğin de tartışmaya açıldığı bu dönemde insani hassasiyetler toplumsal dikkat konusu olmuştur (*Traveller's Companion*, s. 52).

Yine 17. yüzyılın sonunda kurulan Tüccar Kızları Bakımevi (*Merchants Maiden Hospital*) Tüccarlar Şirketi üyelerinin kızları için yapılır. 1707'de tüzel kişilik (*body corporate*) hâline gelen bu

kurum kâr eden bir kurumdur ve kâr burada kalan kızlar arasında paylaşılır. Esas işlevi sakinlerine yazı, aritmetik, dikiş ve benzeri alanlarda eğitim vermek ve böylece kalburüstü ailelerde öğretmen veya üst düzey hizmetçi olabilmelerini sağlamaktır. İngiltere’de yaygın bir uygulama olan şirketleşmiş tüccar ortaklıklarının bir uzantısı olması, kendisinin bir tüzel kişilik hâline dönüşmesi ve bir sınıfın ihtiyaçlarını karşılamak üzere planlanması bu kurumun sosyo-ekonomik gelişmelere tepki verdiğini gösterir.

Tüm bunları 1707’deki siyasi kırılma noktası ile beraber düşündüğümüzde sanki artık geçmişte kalan parlamento sonrası Lowlands merkezinde ayrı bir kamusal alan oluşmakta olduğu aklı gelmektedir (Phillipson, 1981, s. 38; Phillipson, 1983, s. 201).¹⁹

Dehalar Kenti Edinburgh

İskoçya’da 1720’ler ve 1820’ler arasındaki entelektüel hareketlilik özellikle 1980’lerden itibaren “İskoç Aydınlanması” olarak nitelenmiştir (Porter, 1981). Batı’da etkisi hâlen devam eden bu eşsiz ve yaratıcı anı özel yapan sadece felsefe ve bilimde ilerlemeye ev sahipliği yapmış olması değil, aynı zamanda pratik değişimi de içermesidir. Şimdi aydın şehrin inşası çerçevesinde Edinburgh’da oluşan entelektüel cemiyetin doğasına eğilmek istiyoruz. Nasıl oluyor da İskoç Aydınlanması denen olgu -ki Edinburgh, Glasgow ve Aberdeen’den oluşan üç şehirde gerçekleştiği söylenebilir- şehirdeki büyüme anı ile örtüşüyor, şehir dehalarla doluyor ve toplumsal değişim ve ilerleme fikirlerini simgeleyen bir mekâna dönüşüyor?

Bu soruya bir cevabı 18. ve 19. yüzyıl gezi rehberlerinde görebiliriz. *Traveller's Companion* 1779’da şehirdeki Katolik karşıtı isyanı anlatırken uzun zamandan beri ne kadar fanatik ve absürt olursa olsun İskoçya’da bütün mezhep ve gruplara dinî tolerans gösterildiğini söyler (*Traveller's Companion*, 1794, s. 49).²⁰ İskoçya ve Edinburgh’u ziyaret edenlerin gözlemleri de toplumsal hayatta çağdaş, Aydınlanma değerlerini yansıtır ki bunlar öncelikle eğitim, nezaket, toplumsallık ve toleransdır. Edinburgh toplumu için aydınların, orta ve alt sınıfların bu Aydınlanma normlarına uygunlukları övünç kaynağıdır.

Dönemin tanınan moda/tarz oluşturucularından biri olan Londralı gazeteci ve yazar Edward Topham’ın 1774’te Edinburgh’da altı ay kalması tesadüf olmasa gerek (Topham, 1776; Stephens, 2004). Topham arkadaşlarına mektuplarında Edinburgh’daki toplumsal hayat, kanunlar, eğlence, yemek gibi konularda detaylı bilgiler verir. Yerel halkı İngilizlerle karşılaştırırken över: İskoçlar yumuşak karakterli, her zaman memnun etmek ve iyi olmak için çabalayan, çok iyi sosyalleşen, misafirperver, insancıl ve arkadaş canlısı insanlardır. Bunu avam için söylediğinin de bilhassa altını çizer; kibar ve parlak üst sınıf zaten her yerde birbirine benzemektedir (Topham, 1776, ss. 71-73, s. 131). Şehir hayatını çokça överken dinî mekânları, ilginç üniversite derslerini, tiyatroları, yemek partilerini, toplantı evlerini ve merdiven altı sosyete eğlence mekânlarını anlatır. Burası dünyaca ünlü profesörlerin şehridir (Topham, 1776, ss. 212-13).

Dönemin uluslararası ün salmış düşünür, natüralist (doğa bilimci), ressam, yazar, bahçıvan, müzisyen ve mimarları ya Edinburgh sakinidir veya şehri sık sık ziyaret ederler; İskoçya sınırlarının ötesinde İngiltere ve Kıta Avrupası’ndaki dönemdaşlarıyla yazışır, tartışır. Akla gelen ilk birkaç ismi saymak bile iyi bir fikir verir: İlk aşı denemesini yapan doktor ve Edinburgh

¹⁹ Bu bağlamda Esnaf Kızları Okul ve Bakımevi (*Trades Maiden Hospital*) ve erkekler için kurulan Yetimevi (*Orphan Hospital*) de dikkati çeker, bkz. (*Traveller's Companion*, 1794, s. 98 ve 99).

²⁰ Kaynağımız şehre hakim olan tolerans atmosferine vurgu yapsa da bu toleransın daha çok reforme olmuş kesimler için geçerli olduğunu biliyoruz. Katolikler bu dönemde reforme olmuş kesimlerle aynı şartlara sahip değillerdi. Mesela, idarî kurumlarda yer alamazlardı.

Kraliyet Cemiyeti (*Edinburgh Royal Society*) kurucusu Francis Home (1719-1813), felsefeci ve tarihçi Hume, din adamı ve yazar Hugh Blair (1718-1800), şair ve yazar Tobias George Smollett (1721-1777), tarihçi, Ilımlılar Partisi'nden (*Moderates*) Edinburgh Üniversitesi rektörü William Robertson (1721-93), felsefeci ve ekonomist Adam Smith (1723-1790), felsefeci ve tarihçi Adam Ferguson (1723-1816), din adamı ve felsefeci Thomas Reid (1710-1796), natüralist James Hutton (1726-1797), İngiltere'de palladyan mimariyi dönüştüren ve 1792'de Edinburgh Üniversitesi'nin yeni binasını yapan meşhur mimar Robert Adam (1728-1792), vb.

Bu insanlara baktığımızda iki nokta dikkat çeker. Birincisi, İskoç Aydınlanmasının parçası olan bu insanlar bir yönleriyle ün kazansalar da ilgi alanları oldukça geniş bir yelpazeyi kapsar. Dönemin düşünsel dinamiğini tanımlayan en önemli özelliklerden biri içinde serbestçe hareket edilebilen geniş bir zihinsel alanın varlığıdır. İkincisi, entelektüel sosyalleşmedir ki bu da 18. yüzyılda çok yaygın olan felsefi, edebî ve bilimsel toplulukların getirdiği bir sonuç olarak görülebilir. Ancak bu Aydınlanma aydınları ve toplumunun kesinlikle tek bir liberal grup olmadığını, önemli bir parçasının da din adamları ve muhafazakârlar olduğunu kısaca hatırlatmak gerekir.

Çoklu ilgi alanları ve zihinsel serbestliğe örnek olarak James Hutton incelenebilir. Edinburgh Üniversitesi'nde kimya çalışan Hutton 1749'da Leiden Üniversitesi'nde tıp eğitimini tamamlamış, ilerleyen yıllarda Edinburgh'a geri dönmüştür.²¹ Edinburgh'da yıllarca süren yoğun ve daha çok eğlence merkezli bir sosyal hayattan sonra ilerleyen yaşlarında şehir dışında, kırsal alanda inzivaya çekilir. Tarımla uğraşmaya başlar ve bu sayede arazi, toprak, erozyon, kayalar üzerine gözlemler yapar. Eski şehrin karşısındaki Salisbury kayalıklarında yaptığı yürüyüşlerde yüzey şekillerinin oluşumu ve değişimi üzerine kafa yorarken tüm bunların Hristiyan yaratılış öğretisinin öngördüğü binlerce yıllık çerçevede gerçekleşmeyeceğini düşünmeye başlar. Vardığı sonuç tek biçimciliktir (*uniformitarianism*). Bu yeni anlayışa göre yeryüzü şekillerini ortaya çıkaran "jeolojik zaman" milyon, belki milyarlarca yıl geçmesini gerektirir; yani, dünya o ana kadar sınırlıdan çok daha yaşlı olmalıdır. (Broadie, 2005, ss. 209-11). Burada hâlihazırda var olan çerçevelerin dışına çıkmaya hazır ve bilgiyi geleneksel kabul gören otoritelerin dışında arayan bir Aydınlanma zihni ile karşılaşmaktayız (O'Rourke, 1978).

Edinburgh'u özel kılan Hutton ve benzeri tekil örneklerin çoğunun bir mekânda, bir dönemde bir grup değerler üzerine bir araya gelmeleridir. Bu olgunun bir değerler kümesiyle, örneğin bağımsız düşünce, tolerans ve liberallik ile ilişkili olduğu açıktır. Zaten dönemin kaynakları bu dönemi ve mekânı açıkça liberal bir dönem ve yer olarak nitelerler (*Traveller's Companion*, 1794, s. 42).

Değerler ve (sosyal) hayat arasındaki kurulan ilişkiyi Aydınlanma'nın en üretken ve etkili düşünürlerinden biri olan Immanuel Kant'ta da (1724-1804) görebiliriz. Kant'ın "Aydınlanma nedir?" sorusunu cevaplarırken altını çizdiği noktalar, yani okuma, sivil katılım, fikirlerin tartışılması ve kamusal alanı çoklu olanaklara açık tutma Edinburgh ve dehalarını özetlemektedir. Hume da sanki Kant'la aynı fikirdedir: "... akıl ve felsefedeki gelişmeler ancak hoşgörü ve özgürlük olan topraklarda gerçekleşebilir" (Hume, 1896, s. 6).

Buradaki özgürlük daha önceki dönemlere göre fikirleri korkusuzca söyleyebilmek demektir. Sapkın (*heretic*) olarak yakılma ihtimali toplumsal hafızada canlıdır ve bu ya da benzeri korkular olmadan özgürce konuşabilmek büyük bir iştir. Aydınlanmanın bu özgürlüğü bir otorite ve birey arasında tanımlanan bir özgürlük değil, bilakis sosyal bir ortamda tanımlanan bir özgürlüktür:

²¹ Leiden bu dönemde Avrupa ve Avrupa dışını da etkileyen bir entelektüel merkez konumundadır. Yine bu dönemde Avrupa'da entelektüeller arasında iletişim, ve özellikle Fransızca ve İngilizce okur yazarlık oldukça yüksektir. 17. ve 18. yüzyılda entelektüeller arasındaki sınırsız uzun mesafe iletişimini "republic of letters" kavramı iyi açıklamaktadır.

Aydınlanma bir toplumda herkesin hoşgörülü olması demek değil, bireylerin tartışmalarda özgürce akıl yürütürken toplum (otorite de dâhil) tarafından tolere edilmesi demektir (Broadie, 2005, ss. 8-9 ve ss. 15-16).

Bu olgu dönemin görgü anlayışı ve insan doğası/sosyallik teorileriyle desteklenir. Hume ve Smith'in insan doğası ve sosyallik anlayışları Hobbes'cu teorilere tezat oluşturur. Hobbes sosyallığı insanın bencilliği ve ihtirasına dayandırırken Hume ve Smith insanların toplumsallığını vurgularlar.²² İngiliz empirisizminin etkisi altındaki Hume, Smith ve daha birçok Aydınlanma düşünürü teorilerini insan bilimi (*science of man*) diye adlandırılan insan doğa ve deneyimlerine dayanan kavram ve kategorilerle inşa etmişlerdir. Bu anlayışa göre sosyallik, paylaşım ve muhabbet (*convivial*) insanı insan yapar (Hume, 1896; Finlay, 2007, s. 8). Hume'a göre toplumsallık güvenlik, barış ve insanlar arasında karşılıklı emniyet sağlar. Toplum içinde bireyin hareketini sempati üzerinden denetlenen üç nitelik belirler: Bireye yararlı olan (çalışkanlık, iyi muhakerme), bireye hoş gelen (neşe) ve başkalarına hoş gelen (terbiye, nezaket) (Hume, 2004, ss. 38-57). Hume'un yakın arkadaşı Adam Smith de insanın doğasından gelen sosyal eğilimleri olduğunu, bunlara ek olarak görgü, nezaket ve misafirperverlik gibi değerlerin disiplin, eğitim ve iyi örneklerle kişiye verilmesi gerektiğini vurgular (Smith, 2005, ss. 273-78).

Tüm bunlar bu dönemde entelektüel dönüşüm ve aydınlanıyor olma üzerine bir farkındalık veya ortak kanının ortaya çıktığını göstermektedir. Yukarıda tartışılan siyasi, kurumsal ve estetik durum, Hume'un bahsettiği ortak zevklerin oluşması yine sanki böyle bir farkındalığa, bir amaç etrafındaki beraberlik ve ortak çabaya işaret etmektedir. Aydınlar Edinburgh'un duvarlarla sınırlı mekânlarında, Eski Şehir'in dar sokaklarında ve sosyal meclislerinde sayıları hızla artmış olan avukat, tüccar ve idarecilerin meclislerinde zaman geçiriyorlar, fikirlerini dinletiyorlardı. Bu meclislerden birinde Adam Smith içeri girdiği zaman mecliste bulunan, daha sonra başbakan olacak William Pitt, dönemin tanınmış kölelik karşıtı siyasetçisi William Wilberforce ve diğerleri hep beraber ayağa kalkıyor ve Smith oturmadan oturmayarak saygılarını gösteriyorlardı (Broadie, 2005, s. 21).

Bu aydınlar halkın da (zanaatkar ve esnaf) dâhil olabildiği seçilmiş idari kadrolardan, henüz yükselmekte olan tüccarlar sınıfından, yani halktan uzak, cam fanus içinde hapsolmuş kişiler değillerdi. Onlar tüm bu gruplara görgülü ve bilgili centilmenler olma "modası" aşlamayla meşguldüler. Bu aydınların sık sık yazdıkları *The Scots Magazine* (1739–1826), *Blackwood's Edinburgh Magazine*, 1817–1980, vb. gibi orta sınıfın tercih ettiği süreli yayınlar da Aydınlanma fikirlerinin yaygınlaşmasına yarıyordu. Çağdaş edebî, felsefi ve gündelik zevkin ve görgünün oluşmasında önemli rol oynayan meşhur *Taitler* ve *Spectator* dergileri İngiltere'de 1710'larda yayımlandıkları esnada İskoçya'da yaygın olarak okunan dergilerdi ve 18. yüzyıl boyunca İskoçya'da tekrar tekrar basıldılar (Çaykent, 2003, s. 167). Tüccar ve esnaf aileler saygınlık kazanmak için nezaket ve bilgili olma gibi yeni normlara ayak uydurmaya çalışıyorlardı (Langford, 2002). Refah seviyesi artmış olan orta sınıf ailelerinin oğulları üniversiteden mezun olmasalar bile dersler alıyorlar ve sonuçta tüccarların çoğu Yunanca ve Latince biliyor, muhasebe defteri ve bilanço tabloları okuyabiliyorlardı. Orta sınıfın altında, hâli vakti yerinde olmayan kabiliyetli çocuklara ise Smith, Hume, felsefeci Francis Hutcheson gibi aydınlar derslere ve kendi "seçkin çevrelerine" girebilmeleri için yardım ediyorlardı (Herman, 2003, s. 158).²³ Bu bağlamda meşhur şair-yazar Allan

²² Hume'un sosyallik üzerine olan fikirlerinin ticari ilerlemeyi hangi noktalarda desteklemiş olabileceğine dair bir inceleme için bkz. Finlay, 2007, s. 8). Öte yandan Thomas Hobbes'un Hume ile tezat teşkil eden sosyalleşme ve insan doğası teorilerinden modern devlet kavramına geçişi inceleyen yeni çalışmalar için bkz. (Sagar, 2018).

²³ Mesela Glasgow Üniversitesi'nde okuyan ve sonra kitapçı olan pleb/işçi sınıfından Robert Foulis.

Ramsay (1686-1758) güzel bir örnektir. Edinburgh'da bir perukçu olan Ramsay, eserleriyle kısa zamanda meşhur ve zengin olunca şehrin ilk kitap ödünç veren kütüphanesini kurarak fakir kesime kitap okuma olanağı sağlamıştı. İşte bu ve benzeri çabalarla şehirde okuma kültürü ve fikirler yayılıyor, ortak anlayışlara dönüşüyordu.

Cemiyetler, Kulüpler ve Ortak Değerler

Farklılıkları barındırmaya imkân veren şehir mekânının yanısıra insanları bir araya getirerek sosyo-entelektüel yapının oluşumunu destekleyen topluluk ve derneklerin rolü göz ardı edilemez.

Edinburgh'da 18. yüzyılın başlarından itibaren kurulmaya başlayan sayısız topluluk, dernek, birlik ve kulübe bakarak bir ana motif olarak ilerlemenin sosyo-ekonomik hayat ve entelektüel platformda nasıl önem kazandığını gözlemleyebiliriz. 18. yüzyılın sonunda Edinburgh'da "ilerlemeyi" kendine şiar edinmiş birçok kulüp ve dernek çoktan kurulmuştu. Bunların oluşturduğu sosyal alanlar sayesinde ilerleme bir ortak kabul olarak hayatın her alanına giriyordu. Bu dernek ve kulüpler üç gruba ayrılabilir: 1) Eskiden beri var olan, Edinburgh'da hissedilir bir ağırlığa sahip avukatlar, tüccarlar veya esnaf birlikleri gibi menfaat gruplarının kurdukları topluluklar 2) Hayırsever yardım toplulukları 3) Yeni sayılabilecek bir kategori olarak edebiyat, kültür veya düşünce üzerine yoğunlaşan kulüpler. Bunların bir alt kategorisi olarak sayıları çok olan öğrenci topluluklarını da eklemek gerekir.

İlerlemenin buralarda nasıl işlendiğini görmek için toplulukların kuruluş amaçlarına bakmak yeterlidir. Hayır işlerine yoğunlaşan toplulukların amacı şehirde yaşayan fakirlerin durumunu iyileştirmek; hastalık, kaza veya işsizlik yüzünden düşkün birey ve aileleri korumak; ticaret ve tüccarlıkta ilerlemek isteyenleri desteklemek; toplum içinde konuşmayı ve davranışları geliştirmek; şehirdeki eğlence, keyif ve şenlik imkânlarını artırmak ve iyileştirmek; üyelerinin bilgi ve entelektüel ilgi alanlarını geliştirmek gibi kişisel yetkinlik ve zevki daha ileri seviyelere getirmeyi hedefleyen çok farklı alanlarda "ilerleme"nin peşinde koşmaktı. Hayırsever toplulukların tek amacı sadece zor durumda olanlara maddi yardım etmek değildi. Bunun ötesinde alt sınıfları reforme etmeyi ve bu sınıftan kişilere saygınlık kazandırmayı, yani sosyal durumlarında bir ilerleme sağlamayı amaçlıyorlardı. Edinburgh'un çok okunan *The Scotsman Gazetesi*'nde 29 Nisan 1820'de çıkan "Edinburgh'un İşsiz Dokumacıları" adlı yazı bu noktayı çok iyi örneklendirir. Yazıya göre yardım alan şahıslar "minnettarlık duygusu gösterir ve kendilerinin bu [yardımı] hak ettiklerini ispatlamaya çalışırlar. [Bu yardımlar] Nezaket ve incelikle yapılırsa her zaman şükran uyandıracaktır. Şüphesiz, bu nedenle ustaca uygulanan bir hayırseverlik ve [bunun] sayesinde toplumun farklı sınıfları arasında gerçekleşen dostane ilişki, toplum içinde oluşacak hoşnutsuzluk için en iyi tedaviyi oluşturmaktadır." (Brydon, 1988, s. 33).

Kulüp ve toplulukların İskoç Aydınlanmasında ve Edinburgh entelektüel hayatında merkezi bir yer teşkil ettikleri uzun zamandır bilinmektedir (*History*, 1887; Brown, 1911; Millar, 1903, s. 354; Graham, 1909, s. 471). Bu oluşumlar ortak okuma ve tartışma mekânları olarak bilginin paylaşılmasına ve yeni tartışmalara imkân tanıyor, şehirdeki avukat, tüccar, bilim insanı ve diğer ilgili grupları da bir araya getirerek bir kamusalılık yaratıyordu. Aydınlanma'nın edebî hayat ve topluluklarla olan ilişkisi çok kapsamlı bir konudur. Toplumsallık ve kamusalılıkta şehre katkılar bakımından çok sayıda örnekten ancak birkaç tanesi üzerinde durabiliriz. Edinburgh'da 1710'lardan itibaren bazı "eğitilmiş topluluklar" kurulduğu ve bunların düzenli olarak toplandıkları bilinmektedir. İlkler arasında 1717'de Whig eğilimli bir grup bilim insanının kurduğu Asso-

ciated Critics (Birleşik Eleştirmenler) ve daha felsefi ve özellikle İngiltere'de yükselmekte olan deist konuları tartışmak üzere kurulan *Rankenian Society* sayılabilir. 1720'lerde ise ilerleme konularına tarım gibi daha uygulamalı alanlardan yaklaşan *The Honourable Society of Improvers in the Knowledge of Agriculture in Scotland* (1723) (İskoçya'daki Tarım Bilgisini Geliştiren Saygın Topluluk) kurulur (Smout, 1970, ss. 291-301; Johnson, 1972, ss. 33-63).

Bu toplulukların sayıları kısa zamanda çok artar. Üniversite dönüşümü kapsamında 1726'da Tıp Fakültesi kurulması iki topluluğun doğmasına neden olur: *Edinburgh Medical Society* (1731) (Edinburgh Tıp Cemiyeti) ve bunun öğrenci kulübü (1734). Bunlar 1778'de *Royal Medical Society*'ye (Kraliyet Tıp Cemiyeti) dönüşeceklerdir (Gray, 1952; Shapin, 1974, ss. 95-121; Donovan, 1975, ss. 40-41). Tıp Kulübü'nün üyeleri kulüplerini İskoçya ve Avrupa'nın tıp bilgisini geliştirecekleri bir araç olarak görürlerken bilgiyi ilerletme ve paylaşmayı vazgeçilmez bir hizmet olarak benimsediklerini de eklerler. Zaten Londra ve Kıta Avrupası'nı yakından takip etmektedirler ve kısa zamanda Edinburgh Tıp Fakültesi Avrupa'nın önemli tıp merkezlerinden biri olur. Aydınlanma dönemi tartışma cemaatlerinin çok olduğu bir dönemdir ve bu toplulukların birbirlerini gerek yayınlarından gerekse kişisel ilişkiler üzerinden takip etmektedirler. Mesela, Edinburgh Tıp Kulübü'nün 1732'de bastığı kendi tartışmalarından oluşan kitapta Doğa Bilgisini Artırmaya Yönelik Londra Kraliyet Cemiyeti'ni örnek aldıklarını söyleyerek ona teşekkür ederler (Emerson, 1979, ss. 157-58).

Fikirsiz düzlemde şehre geri dönecek olursak bu toplulukların mekân ile ilişkilerinin önemli olduğu görülür. Birçok topluluk, üyelerin buluştukları yer ile doğrudan ilişkilendirilmektedir. Bu mekânlar cemiyetlerin yapısına göre tavernalar, kahvehaneler, kütüphaneler ve hatta kilise odaları dahi olabilir. 1754'de ressam Allan Ramsay önderliğinde kurulan *The Select Society* (Seçkinler Cemiyeti) buluştukları katedralin adıyla da, yani St. Giles Cemiyeti olarak da anılıyordu. İyi bilinen bir kulüp olan *The Select Society*'nin bir başka toplanma yeri ise yine seçkin bir mekân olan *Advocates' Library* (şimdi Milli Kütüphane) olmuştu.

18. yüzyılda Edinburgh'daki bu cemiyet, dernek ve kulüpler oldukça geniş bir yelpaze oluşturuyorlardı. Bu yelpazeyi tamamlamak için son olarak *convivial clubs* (muhabbetli kulüpler) olgusuna göz atmak gerekir. Bu tip cemiyetler genellikle bir taverna veya kahvehanede toplanıyorlardı ve amaçları modern bir tarzda sosyalleşme ve iyi vakit geçirmektir. Bunlardan biri 1730'larda kurulduğu düşünülen ve Eski Şehir'deki *Isle of Man Arms* tavernasında buluşan *Cape Club* adlı kulüptür. Kulübün adı, başkanlarının toplantıya giderken giydikleri takkeyi andıran bir şapkadandır. Her biri bir mahlasla anılan üyelerin toplantılarda olanları anlatması yasaktı. Teşhis edilebilen bazı üye isimleri, farklı kesim ve meslek gruplarından zengin bir panorama sunarlar: Şair Robert Fergusson, mobilyacı ve esnaf loncası temsilcisi Dekan William Brodie, ressam Henry Raeburn, vb. (*Seredunt Book*, 1787). Amaçları "bir iş günü bittikten sonra geceyi Seçkin(ler) arkadaşlarla sosyalleşerek hoş ama aynı zamanda rasyonel ve tutumlu" geçirmek olarak belirtilmişti. Yani fazla harcama yapmadan, muhabbet ve şarkılarla düzeyli, güzel vakit geçirmek hedeflenmişti. Aydınlanma'nın rasyonel zihniyeti ile bağdaşmayan kumar kesinlikle yasaktı.

Bu cemaat ve kulüpler ister entelektüel amaçlar ister eğlence için olsun, Edinburgh'da farklı kesimlerden bireylerin buluşup ortak değer ve tutumlar geliştirmelerinde vazgeçilmez bir role sahiptiler. Smith ve Hume'un ekonomi hakkındaki fikirleri İskoçya'daki üretim ve ticareti izleyerek gelişirken diğer taraftan da Smith'in liberal teorilerinin şehir yöneticileri ve kapitalistlere yeni yollar açtığını unutmamak gerekir. Bu kulüpler bir taraftan gruplar arasında tanışıklığı ge-

liştirirken, diğer taraftan toplulukların birbirlerine Aydınlanma'nın, özellikle ilerlemenin teorisini, yönünü ve pratiğini anlatabilecekleri, test edebilecekleri ve fikirdaşlık geliştirebilecekleri bir ortam sunmuşlardır. Buralarda sosyalleşen yerel elitler bir taraftan “yerel özgürlüklerinin meşru koruyucuları” rolünü üstlenmişken diğer taraftan da “enerjik, zeki ve kamu ruhlu liderlikleri yoluyla bölgelerini modernize edecek gelişimin ajanları” olmuşlardır (Phillison, 1973, s. 127). Bu bağlamda Edinburgh Aydınlanma Çağı'nda maddi ve entelektüel ilişkilerin karşılıklılığına çok iyi bir örnek sunmaktadır.

Sonuc

Edinburgh'da entelektüel ve kültürel sıçrama üç unsurla açıklanabilir. Birincisi, şehir 1750'lerden itibaren liberal ve ılımlı bir döneme girmiş, Parlamento dışı mekânlar ve gruplar tartışma gerçekleştirilen mahaller olmuştur. Şehrin fiziksel olarak gelişmesi ile bu dönemin fikri yapı taşlarından ilerlemeyi savunan entelektüellerin (üniversite hocası, avukatlar, liberal rahipler) söylemleri arasındaki uyuşma, ilerleme fikrine güveni ve bağlılığı daha geniş bir orta sınıfa yaymıştır. Çeşitliliğe izin veren kamusal alan(lar) sayesinde farklı zümreler arasında şahsi ilişkilerle sınırlı kalmayan iletişim imkânları gelişmiştir. Bu kamusal alan ise ortak değerlerin oluşmasına, bu ortaklık üzerinden nezaket ve tolerans ortamının sağlanmasına yol açmıştır. İletişimin kişiler arası olmadığı yerde basılı risale, kitap, gazete, başka medya araçlarıyla iletişim sağlanmış ve değerler yaygınlaştırılmıştır.

Şehirde üretilen fikirlere güven ve serbestlik ortamı aydınlara cesaret vermiş, fikrî potansiyellerinin açığa çıkmasına katkıda bulunmuştur. Kamu yararına çalışmak, gelişme için katkıda bulunmak moda kavram ve eylemler hâline gelmiştir. İlerleme, tolerans ve sosyallik fikirleri alıcı buldukça özgür ve özgün yeni üretimleri mümkün kılmıştır. Tüccar ve avukat sınıfı entelektüel sınıfın fikirlerini öğrenebilecekleri, edebiyat ve sanatçılarla birlikte olabilecekleri toplantılar, cemiyet ve derneklerde işbirliğine girmiş, her alanda ilerlemeye güvenlerini tazelemiştir. “İlerleme” fikrine güven sağlanınca bunu işleyen yazınsal söylem sayesinde “köhne ve pis Edinburgh'un yerine ‘aydınlara dolu, çağdaş ve eşsiz bir kent’” algısı geçmiştir. Her fırsatta arkadaşlarına şehri öven Hume gibi entelektüeller sayesinde şehir daha fazla ilgi, öğrenci ve entelektüel çekmiş, canlılık kazanmıştır.

Siyaset alanındaki tartışma pratiğinin bilim, din ve edebiyat alanlarına yayılması “ortak” fikirlerin oluşmasını sağlayarak bir şehri Aydınlanma mekânı yapabilmektedir. Drummond gibi aktörler ve şehrin tüzel kişiliği olan belediyenin girişimleri, şehirli entelektüeller ve sağladıkları eğitim, şehirlilerin ortak davranış ve anlayış geliştirebilecekleri kulüp ve topluluklar bu sürecin Edinburgh'da vazgeçilmezleri olmuşlardır.

Kaynaklar

'*Sederunt Book of the Knights Companions of the Cape:*' number 1, 1764-July. (1787). The National Library of Scotland, MS 2004.

A New Guide to the City of Edinburgh Containing A Description of all the Public Buildings, and A Concise History of the City from the Earliest Periods to the Present Time, Embellished with Elegant Engravings of the Principal Public Buildings. (1792). YeniEdisyon. Edinburgh: Printed by T. Brown.

A New Guide to the City of Edinburgh Containing A Description of all the Public Buildings, and A Concise History of the City from the Earliest Periods to the Present Time, Embellished with Elegant Engravings of the Principal Public Buildings. (1797). 3. Edisyon. Edinburgh: Printed by T. Brown.

A. B. (1780). *To the citizens of Edinburgh.* Edinburgh. s.n.

Ahnert, T. (2014). *The Moral Culture of the Scottish Enlightenment: 1690-1805*. New Haven: Yale University Press.

Allan, H. R., Charles, W. J. W. (1990). "Population mobility in Scotland and Europe, 1600-1900: a comparative perspective." *Annales de démographie historique. Démographie des villes et des campagnes*, ss. 285-308. 01.06.2019 tarihinde https://www.persee.fr/doc/adh_0066-2062_1990_num_1990_1_1772 adresinden edinilmiştir.

An address to the free citizens of Edinburgh. Wherein is shewn the importance of their approaching election of magistrates.(1740). Edinburgh. s.n.

Answers to an address to the citizens of Edinburgh, on the ensuing election of their M-r of Pt. (1761). Edinburgh. s.n.

Arnett, R. C., Arneson, P. (ed.). (2014). *Philosophy of Communication Ethics: Alterity and the Other*. Madison: FiarleighDickeson University Press.

Bower, A. (1817). *History of the University of Edinburgh*. Cilt 3. Edinburgh: Alex Smellie.

Brodie, A. (2005). *The Scottish Enlightenment: The Historical Age of the Historical Nation*. Edinburgh: Birlinn.

Brown, H. (1911). *History of Scotland to the Present*. 3. Cilt. Cambridge: University Press.

Bryant, G. J. (1985). Scots in India in the Eighteenth Century. *The Scottish Historical Review* 177(64), part 1, ss. 22-41.

Brydon, W. (1988). *Politics, Government and Society in Edinburgh, 1780-1833* (DoktoraTezi). University of Wales.

Buchan, J. (2003). *Crowded with Genius, the Scottish Enlightenment: Edinburgh's Moment of the Mind*. New York: Harper Collins.

Calhoun, C. (2010). The Public Sphere in the Field of Power. *Social Science History In Honor of Charles Tilly*3 (34), ss. 301-335.

Clark, P. (2009). *European Cities and Towns, 400-2000*. Oxford: Oxford University Press.

Colins, L. (2005). *Britons: Forging the Nation 1707-1837*. New Haven: Yale University Press.

Corfield, P. (1982). *The Impact of English Towns*. Oxford: Oxford University Press.

Craig, J. (1793). *A plan for improving the City of Edinburgh*. Edinburgh.

Çaykent, Ö. (1997). "Church in Danger" Views of Two Eighteenth Century High-Churchmen (MA thesis). Ankara: Bilkent Üniversitesi.

Çaykent, Ö. (2003). *The History of John Galt: Past and Present in the Wake of the Enlightenment* (Doctoral Dissertation). Ankara: Bilkent Üniversitesi.

Daiches, D. 1964. *The Paradox of Scottish Culture*. London: Oxford University Press.

Donaldson, G. (1966). *The Scots Overseas*. London: Hale.

Donovan, A. L. (1975). *Philosophical chemistry in the Scottish Enlightenment*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Edgar, W. (1765). *Plan of the city and castle of Edinburgh*. The National Library of Scotland, EMS. s.786.

Elliot, Gilbert of Minto. (1752). *Proposals for carrying on certain public works in the city of Edinburgh*. Edinburgh.

Elliot, J. (2017). The Baroque city: Town Plans of the 18th Century. *Picturing Places, Town and City*. London: British Library. 15.05.2019 tarihinde <https://www.bl.uk/picturing-places/articles/the-baroque-city-town-plans-of-the-18th-century> adresinden edinilmiştir.

Emerson, R. L. (1979). The Philosophical Society of Edinburgh, 1737-1747. *The British Journal for the History of Science*, 2 (12) (July, 1979), ss. 154-191.

Encyclopædia Britannica (2019). Adam Ferguson. *Encyclopædia Britannica*, inc. 1 Haziran 2019 tarihinde <https://www.britannica.com/biography/William-Robertson> adresinden edinilmiştir.

Encyclopædia Britannica (2019). Hugh Blair. *Encyclopædia Britannica*, inc. 1 Haziran 2019 tarihinde <https://www.britannica.com/biography/William-Robertson>] adresinden edinilmiştir.

Encyclopædia Britannica (2019). William Robertson. *Encyclopædia Britannica*, inc. 1 Haziran 2019 tarihinde <https://www.britannica.com/biography/William-Robertson> adresinden edinilmiştir.

Ferguson, W. (1978). *Scotland 1689 to the Present*. Edinburgh: Oliver & Boyd.

Finlay, C. J. (2007). *Hume's Social Philosophy: Human Nature and Commercial Sociability in A Treatise of Human Nature*. London: Continuum.

Graham, H. G. (1909). *The Social Life of Scotland in the Eighteenth Century*. London: Adam and Charles Black.

Grant, J. (1880). Old Town. *Cassell's Old and New Edinburgh: Its History, its People and its Places*, cilt III. London, Paris and New York: Cassell, Peter, Galpin and Co. P.

Gray, J. (1952). *History of the Royal Medical Society, 1737-1937*. Edinburgh. Edinburgh University Press.

Gray, J. (1952). *Scottish Population Statistics*. Edinburgh: T. and A. Constable.

Harris, B. (2011). The Enlightenment, Towns and Urban Society in Scotland, c.1760-1820. *The English Historical Review* no. 522 (126) (October), ss. 1097-1136.

Harris, B. (2014). *Scottish Town in the Age of the Enlightenment 1740-1820*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Herman, A. (2003). *Scottish Enlightenment, the Scots Invention of the Modern World*. London: Forth Estate.

History of the Dialectic Society. (1887). Edinburgh: Printed for the Society by T. and A. Constable at the University Press.

Hont, I., Ignatieff, M. (1983). *Wealth and Virtue. The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge, Cambridge University Press.

Hume, D. (1896). *Treatise on Human Nature* (1739). Reprinted from the original edition in three volumes and edited, with an analytical index, by L.A. Selby-Bigge, M.A. Oxford: Clarendon Press.

Hume, D. (1932). *Letters of David Hume*. J.Y.T. Greig (ed.), cilt 2. Oxford: Oxford University Press.

Hume, D. (1993). Of the Standard of Taste. Stephen Copley ve Andrew Edgar (Ed.), *Selected Essays* içinde ss. 133-154. Oxford: Oxford University Press.

Hume, D. (2003). *Political Essays*. Knud Haakonssen (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Hume, D. (2004). *An Enquiry Concerning the Principles of Morals*. Reprint of the edition of 1777. The Project Gutenberg EBook.

Johnson, D. (1972). *Music and Society in Lowland Scotland in the Eighteenth Century*. London: Oxford University Press.

Kidd, C. (1996). North Britishness and the Nature of Eighteenth-Century British Patriotisms. *The Historical Journal* (39) (June 1996), ss. 361-382.

Kincaid, A. (1787). *The History of Edinburgh From Earliest Accounts to the Present Times by Way of Guide to the City and Suburbs*. Edinburgh: N. R. Cheyne.

Langford, P. (2002). The Uses of Eighteenth-Century Politeness. *Transactions of the Royal Historical Society* 12, ss. 311-331.

MacIntosh, G. (2007). A New Beginning? James, Duke of York in Scotland, 1679-85. *The Scottish Parliament under Charles II, 1660-1685* içinde (ss. 179-211). Edinburgh: Edinburgh University Press.

McElroy, D. (1969). *Scotland's Age of Improvement: A Survey of Eighteenth Century Clubs and Societies*. Pullman: Washington State University Press.

Meade, M. (1971). Plans of the New Town of Edinburgh. *Architectural History*, 14, ss. 40-148.

Mein, Robert. (1734-5). Proposals for keeping the streets, lains and passages of Edinburgh neat and clean by voluntary subscription. The National Library of Scotland, MS 1955. 31.05.2019 tarihinde <https://digital.nls.uk/enlightenment/town-planning/source-1.html#transcript>] adresinden edinilmiştir.

Millar, J. H. (1903). *Literary History of Scotland*. London: T. Fisher Unwin.

Minutes of the Select Society of Edinburgh, 1754-1762, together with the Rules and Orders and lists of members of the society, and a section at the back of the volume on `Questions to be debated in the Select Society` and several notes of apology for absence at meetings from various members (1763). The National Library of Scotland, Adv MS.23.1.1.

Murdoch, A. (1983). The Importance of Being Edinburgh: Management and Opposition in Edinburgh Politics, 1746-1784. *The Scottish Historical Review*.

O'Byrne, E. (2017). Maps, guidebooks and topographical prints of London by the Bowles family, Picturing Places, Town and City. British Library. 15.05.2019 tarihinde <https://www.bl.uk/picturing-places/articles/maps-guidebooks-and-topographical-prints-of-london-by-the-bowles-family> adresinden edinilmiştir.

O'Rourke, J. E. (1978). A Comparison of James Hutton's Principles of Knowledge and Theory of the Earth. *ISIS* (69), ss. 4-20.

Philips, C. H. (1940). *The East India Company, 1784-1834*. Manchester: University of Manchester.

Phillipson, N.T. (1976). Lawyers, Landowners, and the Civic Leadership of Post-Union Scotland: An Essay on the Social Role of the Faculty of Advocates. *Judicial Review*, 97, ss. 97-120.

Phillipson, N. (1973). Towards a Definition of the Scottish Enlightenment. In P. Fritz and D. Williams (eds.), *City and Society in the Eighteenth Century*. Toronto: Hakkert.

Phillipson, N. (1981). The Scottish Enlightenment. in R. Porter and M. Teich (eds.), *The Enlightenment in National Context* (ss. 19-40). Cambridge: Cambridge University Press.

Phillipson, N. (1983). Adam Smith as Civic Moralist. in I. Hont and M. Ignatieff (eds.), *Wealth and Virtue: the Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment* (ss. 179-202). Cambridge: Cambridge University Press.

Pittock, M. (2018). *Enlightenment in a Smart City: Edinburgh's Civic Development, 1660-1750*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Porter, R., Mikulas, T. (ed). (1981). *The Enlightenment in National Context*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rodger, R. (2001). *The Transformation of Edinburgh: Land, Property, and Trust in the 19th Century*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rules and orders of the Edinburgh Society for the encouragement of arts, sciences, manufactures and agriculture (1755). NLS, Ry.1V.g.37.

Sagar, P. (2018). *The Opinion of Mankind: Sociability and the Theory of State From Hobbes to Smith*. Princeton: Princeton University Press.

Sakhnini, M. (2017). In the Eyes of Some Britons: Aleppo and Enlightened City. *The International Journal of Travel and Travel Writing* 2, 18, ss. 44-64.

Shapin, S. (1974). Property, patronage, and the politics of science: the founding of the Royal Society of Edinburgh. *The British Journal for the History of Science* 7, 1, ss. 95-121.

Sinclair, J. (ed.). (1793). Description of Edinburgh written by William Creech. *The Statistical Account of Scotland* Vol. 6. Edinburgh: William Creech.

Smith, A. (2005). *Theory of Moral Sentiments*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Library.

Smout, T. C. (1970). *A History of the Scottish people, 1560-1830*, 2. Edition. London: Colins.

Stephens, J. (2004). Topham, Edward (1751–1820). *Oxford Dictionary of National Biography*. 30.05.2019 tarihinde <https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-27551> adresinden edinilmiştir.

Stewart, D. (1811). *Biographical Memoirs of Adam Smith, of William Robertson, and of Thomas Reid before the Royal Society of Edinburgh*. Edinburgh: George Ramsay.

The Traveller's Companion Through the City of Edinburgh and Suburbs: Comprehending a Concise History of the City From the Earliest Accounts to the Present Period; with a Description of the Public Buildings, Illustrated with Engravings. (1794). Edinburgh: Printed for Alexander Kincaid.

Thomson, H. W. (1931). *Scottish Man of Feeling, Some Account of Henry Mackenzie of Edinburgh and of the Golden Age of Burns and Scott*. Oxford: Oxford University Press.

Topham, E. (1776). *Letters from Edinburgh; written in the years 1774 and 1775: containing some observations on the diversions, customs, manners, and laws, of the Scotch nation, during a six months residence in Edinburgh*. London: J. Dodsley in Pall-Mall.

Williamson, P. (1774). *Williamson's directory, for the city of Edinburgh, Canongate, Leith, and suburbs, from the 25th May 1773, to 25th May 1774*. Edinburgh: Printed by William Brown.

Youngson, A. J. (1988). *The Making of Classical Edinburgh, 1750-1840*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

